

Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûzname Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği

Şerife Eroğlu Memiş *

Öz

Çalışma, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde *Hurûfât (Rûznâme)* Defterleri adı altında muhafaza edilen defterlerin Osmanlı toplumsal tarihi bakımından önemini *Kazâ-i Kudüs-i Şerîf* örneğinde bilim dünyasına tanıtmayı amaç edinmiştir. Osmanlı idarî teşkilatında kaza idarî yapısı esas alınarak Arap alfabesi harf sırasına göre tutulan Hurûfât Defterleri, Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde Askerî zümre olarak adlandırılan yönetici sınıfa ait tayin, terfi, azil gibi atama kayıtlarını içermektedir. Çalışmada, Kudüs Kazası'na ait 1102-1250/ 1690-1834 yılları arasını kapsayan 25 Hurûfât Defteri kayıtları esas alınmıştır. Defterlerde yer alan vakıf, mahkeme ve esnaf teşkilatı ile şehir hayatında görev yapan kişilerin isimleri, atanma biçimleri, görevde kalış süreleri ve ayrılış sebepleri gibi toplumsal tarih bakımından önemli bilgiler içeren kayıtların incelenmesiyle 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı toplumsal yapısı Kudüs Kazası bağlamında ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Hurûfât, Kudüs, Rûznâme, Sosyal Tarih, Toplum, Vakıf

Hurûfât or Askerî Rûzname Registers as Sources of Ottoman Social History and Their Significance: The Case of Kazâ-i Kudüs-i Şerîf

Abstract

This study mainly aims at introducing the *Hurûfât (Rûznâme)* Registers found in the archive of the Directorate General of Foundations and discuss their importance for Ottoman social history. It utilizes the register of the *Kazâ-i Kudüs-i Şerîf* (District of Jerusalem). These registries were arranged according to the administrative units and the names of the districts are arranged in an alphabetical order in Arabic. They are records of appointment, promotion and dismissal of the Askerî ruling class. This study is based on 25 Hurûfât Registers of the District of Jerusalem covering the years between 1102-1250 and 1690-1834. Because of the association of these individuals in local courts, guild associations and waqfs research on their appointment, their office terms and the reasons for their departure will shed light to the 17th and 18th century Ottoman social structure of the District of Jerusalem.

Key Words: Waqf, Hurûfât, Jerusalem, Rûznâme, Civil Society, Social History, Waqf

* Vakıf Uzmanı, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

Giriş

Rumeli Kazaskerliği kâtiplerince 1045 (1635) tarihinde kaleme alınan ve şu anda Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'da bulunan bir defter *İstanbul Rumeli Mahlûl* olarak adlandırılmıştır (VGMA 1221:1). Defterin, eskiden beri kadılar, nâibler ve şer'î işlerle alakalı kâtip, muhızır ve diğer görevli atamalarına ilişkin Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri tarafından verilen "berât" ve "emr-i âlî"lerin kaydedildiği *Defter-i Rûznâme*⁽¹⁾ olduğu belirtilmiştir.⁽²⁾ Defterin içeriğine ilişkin özet bir bilgi niteliğindeki bu kapak sayfasında yer alan tanımlamada adı geçen görevliler, Osmanlı adli yapılanmasının merkezi olan kazada bulunan mahkemelerde görev yapan ve kadiya bağlı olarak yardımcı görevleri yerine getiren çeşitli görevlilere işaret etmektedir. İlgili kaza mahkemesindeki görevlilerin atamaları yapılırken kişilere verilen beratların akabinde, bir nevi berat özeti olarak nitelendirilebilecek kayıtların defterlere kaydedilmesi ile oluşturulan *Hurûfât* ya da *Rûznâme* defterleri, 17. ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumsal yapısının ve özellikle de askerî zümrenin genişlemesinin takip edilmesi bakımından oldukça önemli bir defter serisidir. Defterlerde, ilgili kazada bulunan kaza mahkemesine yapılan görevli atamalarının yanı sıra, kazada bulunan vakıflara yapılan görevli atamaları ile esnaf teşkilâtı ve şehir hayatına ilişkin görevli atamaları da kaydedilmiştir. Ataması kaydedilen bu görevlilerin ortak noktası ise bir kazada görev yapan ve Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde "askerî zümre"⁽³⁾ olarak tanımlanan zümreye mensup kişiler olmalarıdır. İlgili kayıtlarda, görevlilerin isimleri, unvanları, tayin biçimleri, görevde kalış süreleri, aldıkları ücretler ve ayrılış sebepleri gibi Osmanlı toplumsal tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler yer almaktadır.

Osmanlı taşra teşkilatında kaza idari yapısı esas alınarak tutulan ve ilgili kazada her türlü görev tevcihâtının tutulduğu defterler olan Hurûfât ya da Askerî Rûznâme Defterleri VGMA'da bulunan belgeler arasında önemli bir yer tutmakta olup, bunlar hemen tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayan veriler içermektedir.⁽⁴⁾ İdari, iktisadî ve malî tarih için olduğu kadar, sanat ve kent tarihi bakımından da ilgi çekici bulunan Hurûfât ya da Askerî Rûznâme Defterleri,⁽⁵⁾ 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı toplumsal tarihi bakımından incelenmiştir. Çalışmada öncelikle, adı geçen defterler kaynak alınarak, İstanbul ve Rumeli defterlerini de kapsayacak şekilde bir değerlendirme yapılmıştır. Sonrasında ise, seriye ait defterlerin günümüze kadar yapılan sosyal tarih çalışmalarına ne gibi katkılar sağlayacağı sorusuna cevap aranmış, elde edilen bilgi ve belgeler neticesinde bu soru cevaplanmaya çalışılmıştır.

VGMA'da Kazâ-i Kudûs-i Şerîf'e ait 25 defterde yer almaktadır. 1690-1834 yılları arası kayıtları ihtiva eden vakıf, mahkeme, esnaf teşkilâtı ve şehir hayatına ilişkin 1644 kayıt incelenmiş, kaza merkezi olarak Kudûs ile kazaya bağlı yerleşim merkezlerinde ilgili dönemde mevcut olan vakıflar ve vakıf müesseseleri ile kaza mahkemesinde hizmet veren mahkeme, esnaf teşkilâtı ve şehir hayatı ile ilgili kayıtlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı toplumsal yapısı bakımından ele alınan kayıtlarla, 17. ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı taşrası Kudûs özelinde kazada bulunan vakıf, mahkeme ile esnaf teşkilâtı ve şehir hayatında görev yapan kişilerin isimleri, atanma biçimleri, görevde kalış süreleri ve ayrılış sebepleri gibi hususlar genel bir biçimde ele alınmıştır. Çalışma, Hurûfât ya da Rûznâme Defterleri'nde 17. ve 18. Yüzyıllar ile 19. yüzyılın ilk yarısında "Kazâ-i Kudûs-i Şerîf" kayıtlarının analizi ile sınırlandırılmıştır.

1. *Rûz, Farsça gün, nâme ise defter (yazılmış) anlamında olup, her iki kelimenin birleşiminden oluşan Rûznâme deyimi, lügatte, her günkü olay veya masrafı yazmaya mahsus el defteri manasına gelmektedir. (Şemseddin Sâmî, Kamusu 'l-A'lâm (İstanbul, 1899), 674).*
2. "Mine'l-kadîm kâdî ve nüvvâb ve umûr-ı şer'îyyeye müte'allik küttâb ve muhızırân ve maslahatgüzâr için kâdiyu'l-kuzât sâhibü't-tevcîh ve'n-nasb Sadr-ı Rûm ve Sadr-ı Anadolu Efendileri taraflarından berevât ve emr-i 'âlişân tahrîr olunub defter-i rûznâmçeye ba'de'l-kayd ashâb-ı yedine re'yileri ma'rifetiyle teslim ve fi mâ bâ'd ashâb-ı a'râzdan ta'addîleri men'i birle mülûk-ı hüsrevânemden emr-i 'âli ihsan olunmağla mücibiyle amel olunmak üzere şerefbahş-ı sudûr iden hatt-ı hümayûn şevket makrûn ilâ ma'âşallahu teâla düstûru'l-'amel tutulub defterlerine kayd için iş bu mahalle şerh virilmiştir. Asl-ı emr-i 'âli veliyyü'n-ni'âm efendimizdedir." (VGMA 1221:1).
3. Zümre terimini hukuki olarak tanımlanmış bir statü grubu anlamında ve estate/état/stande'nin karşılığı olarak kullandık. Hülya Canbakkal'ın terimi, 17. Yüzyılda Antep (Hülya Canbakkal, 17. yüzyılda Aynatâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset (İstanbul:İletişim Yay., 2009) bölüm 2 ve Schilcher'in de 18. ve 19. yüzyıllarda Şâm için kullanışı için bkz. Linda S. Schilcher, Families in Politics: Dam ascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries (Stuttgart: Steiner Verlag Wiesbaden, 1985), bölüm 5.
4. Baykara (1990)'nın Osmanlı Taşra Teşkilatında 18. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu) isimli kitabında Hurûfât Defterleri serisinde yer alan VGMA Defter 1142 (Muhtelif Elif ilâ Yâ Defteri) atama kayıtlarından yola çıkarak kaza merkezinde mahkemeler, esnaf birlikleri ve şehir hayatının farklı alanlarına hizmet veren görev ve görevlileri tespit ettiği çalışmasında kaza adedi 296 olarak belirtilmiştir. Ancak bahse konu defter elif harfi ile başlayan kaza adlarına ilişkin kayıtları içermemektedir. Dolayısıyla elif harfi ile başlayan kaza sayısı da dikkate alındığında bu sayı çok daha fazladır.
5. Defterlerde yer alan vakıflar, şehir ve kaza mahkemesi ile esnaf teşkilâtı ve şehir hayatı ile ilgili kayıtlar defterleri vakıf ve kent tarihi araştırmacıları açısından oldukça değerli kılmatadır (Baykara 1990: 14-16; Öntüç 1999; Alkan, 2007: 13-14). Ayrıca atama kayıtlarında ücretlerin belirtilmesi iktisadî tarih; vakıf eser adları ile bu eserlerin yapılış tarihi veya bu yapılarda zaman içerisinde meydana gelen değişiklikleri göstermesi bakımından da sanat tarihi ve şehir tarihçiliği açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir (Çal 2011: 94).

I. Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûznâmçe Defterleri

Arapça, harf kelimesinin çoğulu olarak hurûfât adı verilen ve literatürde *Hurûfât Defterleri* olarak yerini alan defter serisi, daha önce de belirtildiği gibi *Rûznâmçe Defterleri* olarak da adlandırılmıştır. Öte yandan seriye ait defterlerin bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi neticesinde defterlerin adlandırılmasında bir standardın olmadığı görülmüştür.⁽⁷⁾ Bu durumun; Hurûfât ya da Rûznâmçe Defterleri üzerine yapılan çalışmaların çoğunlukla Anadolu Kazaskerliği tarafından tutulan ve Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasını konu alan defterler üzerinde yoğunlaşmış olmasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.⁽⁸⁾ Bunun istisnası olabilecek çalışmalara Baykara'nın *Varna ile İlgili VGMA Defter 1218*'de yer alan kayıtları incelediği makalesi (Baykara 1988) ve Çal'ın VGMA Defter 1192'den faydalanarak hazırladığı *Bulgaristan'daki Türk Mimarisi* konulu çalışmaları gösterilebilir (Çal, 2001:221-288). Ancak söz konusu çalışmalar da Rumeli serisine ait iki defterle sınırlandırılmıştır. Öte yandan, vakıf araştırmaları açısından VGMA'da bulunan defterleri tanıtıcı nitelikte yapılan çalışmalarda ise, defterlere ilişkin genel ve tanıtıcı bilgiler sunulmuştur.⁽⁹⁾

Osmanlı vakıf ve kent tarihi yanında, sosyal ve ekonomik hayatına ilişkin oldukça kıymetli bilgiler içeren *Hurûfât Defterleri*'nden pek çok çalışmada önemli bir kaynak olarak yararlanılmıştır. Defterlerin temel kaynak alınarak yapılan ilk müstakil çalışmalar Çal (2001 a; Çal 2001 b) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu çalışmasında Çal (2001:221) defterlerin adlandırılmalarına ilişkin detaylı bir değerlendirmeye yer vermeden, İstanbul Arşivleri'ndeki benzer nitelikteki defterlerin *Cihat Defterleri* olarak adlandırılmışken, VGMA'da bu defterlerin kazalar harf sırasına göre dizilmeleri nedeniyle *Hurûfât Defterleri* olarak adlandırıldıklarını

belirtmiştir. Bu tespiti yaparken de, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Cihat Defterleri'nin 17. yüzyılın sonlarında başladığını belirtmesine ve bu defterlerin tarihlerinin de Hurûfât Defterleri'nin tarihleri ile uyumlu olmasına dikkati çekmiştir. Ancak 1674 tarihli *Perakende Cihat Defteri*'nin, bu durumun bir istisnası olarak, daha erken tarihli olduğunu belirtmiştir. (Ayverdi 1982:4). Hâlbuki son dönemde yapılan çalışmalarda VGMA'da bulunan defter serisine ait ilk kaydın 995/ 1586 tarihli olduğu tespit edilmiştir (Alkan 2010; Demirtaş 2012; Eroğlu Memiş, 2012; Oruç 2012).

Hurûfât Defterleri'ni bilim dünyasına kazandıran Baykara (1990: 12) da, VGMA'da 1142 numara ile kayıtlı "*Muhtelif Elif ila Ye Harfi*" olarak adlandırılan defterin Hurûfât Defterleri arasında tasnif edildiğine, kapağında ise "*Atık Askerî*" yazdığına dikkat çekmiş, ancak defterlerin adlandırılmasına ilişkin ayrıntılı bir değerlendirmeye yer vermemiştir. Bu durum da, çalışmanın kaynak yayınına yönelik bir çalışma olmasına ve seriye ait diğer defterleri de kapsayan bütüncül bir çalışma olmaktan uzak olmasına dayandırılabilir. Öte yandan, defterlerin yalnızca kazada bulunan vakıflara yapılan görevli atamalarını değil, fakat aynı zamanda kazaya atanan diğer Askerî zümreye ait kayıtların yer aldığı defterler olmasını göstermesi bakımından oldukça önemli bir çalışmadır.

Hurûfât ya da Rûznâmçe Defterleri kayıtlarından şehir tarihinin mimari özelliklerinin ve yapıların tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimlerin izlenmesi nedeniyle defterler, sanat tarihi çalışmaları açısından kaynak olarak kullanılırken (Taş 1994; Eken 1998 ve 2006; Öntuğ 1999; Çal 2001 a; 2001 b; 2011, Küçükdağ 2002; Kılıcı 2003;), şehir tarihi çalışmaları çerçevesinde de Ilgın (Özdemir 2005), Kır-ili (Akıncı 2007), Aksaray (Temel 2008), Karaman Ereğlisi (Temel 2008), Seydişehir (Parlak 2009),

6. Benzer bir çalışma için bkz. M. Alkan, "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği," XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006, C.4, 2010, s. 825-842.
7. VGMA'da Harf-i Elif Defteri (VGMA 530:Kapak) ya da Hurûfât'dan Cild-i Evvel Elif ve Be ve Te ve Cim, Ha ve Dal Defteridir (VGMA 1083: Kapak) gibi çeşitli şekillerde adlandırılan Hurûfât Defterleri'nin bazılarının da Mim, Nun, Vav Rûznâmçe Rumili (VGMA 1176:Kapak; Ek I), Rumili Rûznâmçe Hurûfât'dan Sad Defteridir (VGMA 1178: Kapak), gibi farklı şekillerde de adlandırıldıkları tespit edilmiştir. Söz konusu defterlerden, Mim, Nun, Vav Rûznâmçe Rumili başlığında, defterin içeriğine yönelik bir terim eklenerek Arap alfabesindeki mim, nun, vav harfleri ile başlayan ve Rumeli'nde bulunan kazalara ilişkin Rûznâmçeler (günlük yazılan kayıtlar) şeklinde bir adlandırma yapılmıştır. İkinci örnekte ise, Arap alfabesindeki sad harfi ile başlayan Rumeli kazası günlük kayıt defteri olup, defterde yalnızca Sofya'ya ilişkin kayıtlar mevcuttur.
8. Detaylı bilgi için bkz. Baykara, 1990; Öntuğ, 1999:132-154; Çal, 2001:125-166; Küçükdağ, 2003:267-276; Kılıcı, 2003:339-346; Özdemir, 2005; Akıncı, 2007; Temel, 2008; Temel, 2008; Parlak, 2009; Bayar, 2009; Çınar, 2009; Yıldız, 2010; Öge, 2010; Şanlı, 2010; Alkan 2010; Demirtaş 2012.
9. Mustafa Alkan, "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi", Vakıflar Dergisi, XXX, Ankara 2007, s. 1-34. Yazar çalışmasında, Vakıf Kayıtlar Arşivi'ni, burada bulunan defter, dosya ve belge türlerini ayrıntılı olarak tanıtmış ve vakıf araştırmacılarına yol göstermiştir. Vakıf araştırmalarında kullanılabilecek arşiv kaynaklarından Evkaf Defterleri, Ahkâm Defterleri, Hurûfât Defterleri, Fodula Defterleri, Hüccet ve İlam Defterleri, Muhasebe Defterleri, Müfredat Defterleri vb. kaynaklar için bkz.; Kayhan Orbay, "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları (vakfiyeler, şerhiye sicilleri, mühimmeler, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterleri)", VD.: S. XXIX, Ankara 2005, s. 27-41; aynı yazar, "Vakıfların İktisadi Boyutu: Yeni Arşiv Kaynakları ve İktisadi Yaklaşımlar", 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (21-26 Kasım 2005), c. III. Pulat Basımevi, Ankara 2009; aynı yazar, "Yerel İktisadi ve Sosyal Tarih ve Kurumsal Tarih Kaynakları Olarak Vakıf Muhasebe Defterleri ve Müfredat Defterleri", XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006), Ankara.

Maraş (Yıldız 2010), Niğde-Bor (Öge 2010), Seferi-hisar-ı Günyüzü (Çınar 2009), Ayıntâb (Şanlı 2010) Kazaları Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır. Seriyeli ilişkin bütüncül bilgi sunmaktan uzak olan bu çalışmalarda, defterlere ilişkin değerlendirmeler ya çalışılan ilgili kazalar ya da bu kaza ile ilgili belirli müesseseler ile sınırlı kalmıştır (Temel, 2008). Coğrafi olarak da Anadolu ve Orta Doğu ile sınırlı kalan çalışmalarda yapılan değerlendirmelerde Rumeli Serisi değerlendirme dışı bırakılmıştır.⁽¹⁰⁾

Defterler içeriklerinde yer alan kayıtlar bağlamında incelendiğinde ise, 1196 Numaralı “*Uzak Rumeli Mahlûl Hurûfât Defteri*”nin ilk sayfasında yer alan kayıta⁽¹¹⁾ defterin, Rumeli Kazaskeri Feyzullah Efendi Hazretlerinin zamanında yapılan kayıtların *Rûznâme* olduğu belirtilmektedir.⁽¹²⁾

“*Kef Lam Mim Nûn Vav Ye Harfi*” olarak adlandırılan 1144 numaralı defterin ilk sayfasında yer alan “*ferman-ı âli*”⁽¹³⁾ gereğince yapılan bir başka atama kaydında ise, mütevellî ve kadının her birinin mühürleri ile arzları olmadan, arzuhâl veya arz yapmak yetkisi olmayanların arz ve i’lamları ile görevlere atama yapılmaması ve “*Rûznâme*”de kaydı olmayan görevler ve sair konularda kişilere berat verilmemesi emredilmiştir. Ayrıca *Rûznâmelerin* her gün akşam vakti keselere konularak, mühürlen-

mesi; ertesi gün de (kâtiplerin) re’isleri eli ile açılması ve bu düzen üzere *Rûznâmeler* kayıtların güvenli bir şekilde tutulması istenmiştir. Fermanın devamında, “*Askerî Rûznâme*”de kaydı bulunup cihetin maliyeye kaydolunması için der-kenâr⁽¹⁴⁾ isteyenlerin arz ve arzuhallerine maliyeye kaydolmamak üzere fermân-ı âli sâdir olduğu der-kenâr olunacaktır. Son olarak da, fermanın çalışmamız açısından oldukça kıymetli olan son kısmında, bu fermanın birer örneğinin Askerî *Rûznâmelerin* giriş kısmına yazılması istenmiştir.⁽¹⁵⁾ Bu defter de fermana referansla, fermanın kısım örneğine yer verilen defterlerden biridir.

Bu durumun uygulandığını destekler nitelikteki 1148 numaralı defterde yer alan arzu hâl cevaben tutulan kayıta da yine bu fermana işaret edilerek, yapılan atamaların mahalline kaydedilmekle birlikte, kadısının arzı gelmedikçe *Rûznâme*ye kayıt yapılmaması hususu özellikle belirtilmiştir.⁽¹⁶⁾ Bu tespitler de, defterlerin *Rûznâme Defterleri* olarak Askerî *Rûznâme Defterleri* olarak adlandırıldıklarına işaret etmektedir. Defterlerin yalnızca sabah ve akşam *Rûznâme Kalemi* reisleri tarafından açılıp, kapanmasına ilişkin hususlar yukarıda belirtilen “*emr-i âli*”ye referansla yine 1213 numaralı *Rumeli Hurûfâtı Mahlûl Defteri*’nin ilk sayfasında da yer verilmiştir.⁽¹⁷⁾

10. Rumeli Serisinden Bosna Vakıfları’nı konu alan çalışmasında defterleri kaynak olarak alan Oruç, Bosna Kazası vakıf kayıtlarına ilişkin en kapsamlı çalışmayı sunmakla birlikte, esnaf teşkilatına yapılan görevli atamalarının yer aldığı 1186 numaralı defteri çalışma dışında bırakmıştır (Oruç 2012: 37).
11. “Hüve’l-mu’in; Yâ Fettâh, yâ Rezzâk, yâ Kerîm, Ya Mu’in Sadr-ı Rûm Zât-ı mekârim sîmatlarıyla şeref-yâb olan mültecâ-yı efâdîl-i kurûm yenbû’l-fedâil ve’l-me’ânî metbû’l-efâdîl ve’l-e’âli sa’âdetlü inâyetlü atûfetlü fazîletlü kerîmü’ş-şiyem veliyyü’n-ni’âm Feyzullah Efendi Hazretlerinin zemânlarında vâkî’ olan kuyûdâdların *Rûznâmesidir*. Hakk Subhane ve Te’âla tevfî’i ‘aliyyesin refik idüb ve dâreinde ekdârdan mashûb idüb ömr-i devletlerin bî-vefa yevmen fe-yevmen ez yez eyleye. Amîn. Yâ muîn bi hurmeti rasûlî’l-emîn. Bin yüz otuz dokuz senesi mâh-ı Saferu’l-hayrının üçüncü yevmi ehad günü nâil-i Sadr-ı Rûm buyurdıkları tarihtir. Sene 1139” (VGMA 1196:2).
12. Benzer bir başka kayıta da durum pek de farklı değildir: “Semâhatlü ‘inâyetlü sadrı’s-sudûr mevlâna ve veliyyü’n-ni’âmînâ reîsü’l-atıbbâ-i Sultânî Hayatî Vâni Mehmed Emin Efendi Hazretlerinin zemân-ı sa’âdetlerinde zuhûr iden berevât kaydı olan *Rûznâme* si cilidir. Fî 14 Zilkâ’de 1152.” (VGMA 1198:1)”. Bu kayıta da, ilgili defter Reîsü’l-küttâb Hayatî Vâni Mehmed Efendi Hazretleri’nin zamanında verilen berat kayıtlarının olduğu *Rûznâme* sicili olarak addedilmiştir.
13. *Fermân-ı âli, padişahın herhangi bir meseleye ait olan resmî emri olup, “biti, hüküm, misâl, tevki, yarlıg, nişan, berat, menşur” da aynı manadadır (Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lügati, (Ankara: Enderun Kitabevi 1958), s. 104-105).*
14. *Der-kenâr kelimesi resmî dairelerce kağıtların, arzuhâllerin alt taraflarına o işe müteallik olarak yazılan hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu gibi yazılar kağıdın kenarına azaldığı için bu adı almıştır (Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), s. 427.*
15. Mühr-i mutâbık mütevellî ve kadî arzı olmadıkça *rûznâme*de mukayyed olan cihât arzuhâl ve arz itmeğe me’mur olmayanların arz ve i’lamlarıyla cihât virilmeyüb ve *rûznâme*de kaydı olmayan cihât ve gayr-ı mevâdd için eyâd-ı nâsa berât virilmeyüb ve *rûznâmeleri* her gün akşam vakti kîseye vaz’ ve mühürlenüb ve irtesi gün yine reis ma’rifetiyle açılıp bu nizâma ale’d-devâm mer’î ve mu’teber tutulub ve aslına kayd-ı Askerî *Rûznâmesinde* mukayyed olan cihâtı Maliyeye kayd için der-kenâr murâd idenlerin arz ve arzuhâllerine Maliyeye kaydı olmamak üzere fermân-ı âli sâdir olduğu der-kenâr olunub bu husûsun hilâfına vaz’ ve hareketten begâyet tevakkî ve mücânebed ve iş bu emr-i celîlü’l-unvânının birer sûreti Askerî *Rûznâmelerinin* bâlâsına kayd ettirilmek bâbında fermân-ı âlîşân sâdir olmuştur. Buyurdum ki; hüküm-i şerîfim vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yafte-i sudûr olan fermân-ı vâcibu’l-ittiba’ ve lâzımı’l-imtisâlinin mazmûn-ı ita’at makrûniyle ‘âmil olub hilâfına rızâ ve cevâz göster meyesin. Şöyle bilesin ‘âlâmet-i şerîfime i’timât kılasın. Tahrîren fî evâhir-i Receb-i’l-ferd sene ihdâ ve erbaîne ve miete ve elfin Fî Receb 1141.” (VGMA, 1144:2).
16. “İmam Seyyid Mustafa arzuhâl idüb Malatya’da Hacılar Câmii imâmetine mutasarrıf olub ki bazı erbâb-ı ta’ciz ve ref’ine tasaddî itmekle şer’ ile mahallinden murâfa’at alınub arz ve i’lâm olunmasının kaydın der-kenâr olunmak üzere emr-i âli rica itmekle Malatya’da Hacılar Câmii’nde bir akçe ile Yusuf kasr-ı yedinden imam olan Muhammed fevt olmakla mahlûlünden es-Seyyid Mustafa Halife’ye bin yüz elli yedi senesi Şabanı tarihiyle berât-ı mütezakkî tevcih olunduğu 13 Şaban 1157 tarihinde der-kenâr olmakla mahallinde hasmî murâfa’a ve kâdîsî arzı gelmedikçe der-kenâr olunmamak üzere kaydına şerh virilmek icâbdan hüküm deyü musah hah fermân-ı âli buyuruldu. Tahrîran fî 18 Ramazan 1157.” (VGMA 1148:11).
17. “Fazîletlü semâhatlü veliyyü’n-ni’âm Yahya Efendi hazretlerinin vakti sa’âdetlerinde olan nizâmları Rumeli Askerî kaleminde olan *rûznâmeler* sabah ve akşam reisleri ma’rifetleriyle açılıp ve kapanup âherden kimesne karışmamak deyü emr-i şerîf virilmişdi bâ-i’lâm-ı veliyyü’n-ni’âm Yahya Efendi hazretleri sene 1116 Gurre-i Şaban. Reislerinden *rûznâmeler* terkîn olunmuşdur sene 1119 Gurre-i Cemâziye’l-ahir.” (VGMA 1213:1).

Başka bir defterde ise, Malatya'da bulunan *Şah Ali Cami-i Vakfı*'nın nâzırı olan "*Saray-ı Cedid-i Âmiri Ağası olan Muhammed südde-i devlete mektub gönderip*" söz konusu vakfın tevliyet görevini yerine getiren Halil Efendi'nin vefatı üzerine göreve kardeşinin oğlu Ali, vakfın nâzırı Saray-ı Cedid-i Âmiri Ağası arzıyla getirilmiştir. Ancak, vâkıfın şartında tevliyet görevi imam olan kişiye şart kılındığı için, vakfın mütevellisi Ebubekir vefat etmiş yerine oğlu Osman Halife atanmıştır. Dışarıdan Seyyid Hafız Abdullatif, Ali'ye görevden el çektirip, görevi usulsüz olarak kendi uhdesine almıştır. Ancak Osman bin Ebubekir elinde bulunan beratı ile Dîvan-ı Hümâyûn'a başvurarak eskiden olduğu gibi görevin kendisine verilmesini talep etmiştir. Kişiye Makam'ca verilen cevapta ise, Dîvan-ı Hümâyûn tarafından vakfın tevliyetine el konulması için ilgili kadıya ferman gönderilmiş ve Osman bin Ebubekir'in *Askerî Rûznâmçe*'de kayıtlı berat kaydının değiştirilmesi emri verilmiştir.⁽¹⁸⁾

Öte yandan, Osmanlı bürokrasisinde günlük işlemlerin tutulduğu ve tutuldukları bürolara göre çeşitli adlar alan rûznâmçe adında birçok defter çeşidi bulunmaktadır. Timar *Rûznâmçe* defterleri, *Hazine Rûznâmçesi* ve *Kazaskerlik Rûznâmçe* defterleri bu gibi defterlerdendir (Gündoğdu, 2009: 2). Bunlardan, Kazaskerlikteki "*Rûznâmçe Kalemi*"⁽¹⁹⁾ bürolarınca tutulan ve kadı ve müderrislerin, cihetlere tayin, terfi, azil, yer değiştirme, cihetlerdeki kadro durumu, cihetlerin bulunduğu yerler, cihetlerin dereceleri, kadı ve müderrislerin yevmiye bilgileri ve "*cihet*" hizmeti denen imam, müezzin ve vâiz gibi cami görevlilerinin tevcih işlemlerinin tutulduğu defterler *Kazaskerlik Ruznamçe Defterleri*'dir (Ergenç 1995: 81). Defterlerin içeriğinde ise, kadı atamalarına dair belgeler yanında kadılar, müderrisler ve nâibler gibi kaza işlerinde görev alan resmî kişilere ait veya kazalar hakkında çeşitli belgeler de vardır. Bunlar: arzuhâller, mahzarlar, fermanlardır. Defterlerin ilk sayfalarında genellikle kadılar tarafından bağlı bulundukları kazaskerliğe yazılmış değişik istekleri içeren arzuhâller vardır. Kadı arzlarının yanında kaza halkının kazaskerliğe yazdığı

"arz-ı mahzârlar" da vardır.⁽²⁰⁾ Değişik kaynaklarda İlmiye sınıfına ait söz konusu defterler için aynı anlama gelen farklı isimler kullanılmıştır. Bunlar arasında defterlere; *Rûznâmçe-i Hümâyûn*, *Târik Defteri*, *Matlab Defteri*, *Vezâif Defteri*, *Dânişmend Defteri*, *Akdiye Defteri*, *Müderrislik Defteri*, *Defteri Kuzât*, *Me'mûrîni İlmiye Defteri* gibi çeşitli adlar verilmiştir (Baltacı, 1979: 59).

Bu defterler, 15. yüzyılda *Rûznâme*, 16. yüzyıldan itibaren *Rûznâmçe*, Tanzimat döneminden sonra ise "*Yevmiye*" defterleri olarak adlandırılmıştır (Gündoğdu 2009:3). Bilinen ilk Kazasker Rûznâmçe defteri 951/1544 yılına ait olmakla beraber, ilk defa hangi tarihte başladığı kesin değildir. Ancak 16. yüzyılın başlarından itibaren düzenli olarak tutulmaya başlandığı anlaşılmaktadır (İpşirli 1997: 640-1). İlmî çevrelerce, Osmanlı arşivlerinde olması gerektiği düşünülen *Rûznâmçe Defterleri*, ancak 1979 yılında akademik çalışmalarda kaynak olarak kullanılmaya başlanmıştır (Gündoğdu 2009: 3).

Kazasker Rûznâmçe Defterleri'ni ilk defa bilim dünyasına Cahit Baltacı 1979 yılında *İstanbul Müftülüğü Şer 'iye Sicili Arşivi*'nde yaptığı araştırmalar sonunda tanıtmıştır (Baltacı, 1979: 59). Sayısı yaklaşık olarak 377 olan defterlerin İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi'nde bulunmakta olup, defterlerin 250'si Rumeli Kazaskerliği'ne, arta kalan 120 adedi ise Anadolu Kazaskerliği'ne aittir. Rumeli Kazaskerliği defterleriyle karşılaştırıldığında Anadolu Kazaskerliği'ne ait daha fazla defter olması gerektiği anlaşılmıştır (Baltacı, 1979:59). Baltacı'nın yayınladığı katalogda Anadolu Kazaskerliği'ne ait defterlerde büyük boşluklar olduğu ve bazı yıllara ait müderris, mülâzım ve kadı atamalarının olmadığı görülmüştür. Bu boşluğu bir başka araştırmacı, Erünsal (1980: 3-15) doldurmuştur. Erünsal, İstanbul Nuriosmanyen Kütüphanesi'nde yaptığı araştırmada çoğu Anadolu Kazaskerliği'ne ve birkaç tanesi de Rumeli Kazaskerliği'ne ait olmak üzere toplam 52 adet *Rûznâmçe* defteri bulmuş ve bu defterleri kısaca tanıtmıştır.⁽²¹⁾ Ssonuç olarak Anadolu Kazaskerliği Rûznâmçe defterleri sayısı 170'e yükselmiştir

18. "...taht-ı nezâretinde olup Malatyada vâkî' Şah Ali Cami-i Vakfının vazife-i mu'ayyene ile tevliyet Halil Efendi fevtinden karındaşı oğlu Ali'ye nâzir-ı vakf Saray-ı Cedid-i Âmiri Ağası arzıyla tevcih altmış altı senesi Rebiu'l-evvelin kırk beşinci günü tarihiyle berât-ı şerif virildiği Küçük Evkaf Muhasebesinden ve vakf-ı merkûmun tevliyeti imam olanlara meşrûta olmakla ber-vech-i meşrût yevmî üç akçe vazife ile mütevellisi olan Ebubekir fevt olmakla kebîr oğlu Osman Halife'ye tevcih olunmuş iken âherden Seyyid Hafız Abdullatif alup Ali nam kimesneye kasr-ı yed idüb gadr itmekle ref'inden mezbûr Osman bin Ebubekir yedinde olan berât mezbûrince kemâ fi'l-kadîm mutasarrıf olmak üzere altmış beş senesinin Zilkâ'desinde ibkâ berât virildiği Rûznâmçe-i Askerîden ihrâc ve terkîn ve kendüye şerh virilmek bâbında sâdır olan fermân-ı âlî mücibince Dîvân-ı Hümâyûn tarafından tevliyet-i mezbûrun zabtîcün kâdisına hitaben i'lâm-ı şerîfi tahrîr ve asl-ı ferman-ı âlî hıfz olunmakla mezbûr Osman bin Ebubekir'in berât kaydı ref' ve terkîn olmak için Askerî Rûznâmçesine ilm u haber kâimesi virilmekle bin yüz atmış altı sene Zilkâ'de fi 22 günü tarihinde kaydı ref' ve terkîn olundu." (VGMA 1148: 1/b).

19. Özerin (1973-1974:270), Kazaskerlik Divanı'ndaki bir kaç kaleminden birinin Rûznâmçe Kalemi olduğunu ve müderrislerin ve kadıların her türlü kadro işlemini yaptığını söylemektedir. Ona göre burada, kendi kesimlerinin kadro durumu ile onların bulunduğu yerler, tarîk dereceleri, maaşlarının kayıtları tutulur, mansıpların tayin ve cihet tevcihi işlemleri yürütülür. Azil ve tayinlerdeki kadro değişimleri tespit edilerek her mansıbın kimde bulunduğu kayıtlar ile bilinir.

20. Detaylı bilgi için bkz. (Gündoğdu 2009: 2); ayrıca arzuhâl ve arzu mahzarlar için bkz. (İnalıcı, 2000: 50).

21. Erünsal (1980:3-15) bu araştırmasında ilki 989/1581 ve sonuncusu 1234/1819 yıllarına ait olan Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine ait toplam 52 adet rûznâme defterleri hakkında bilgi vermiştir.

tir. Fakat Rumeli Kazaskerliği defterlerinin 250 olduğu göz önüne alındığında bu sayının da eksik olduğu sonucuna varılmıştır (Gündoğdu, 2009: 3).

Burada kısaca değinilen *Rûznâme Defterleri*'nden *Kazaskerlik Rûznâme Defterleri* ile *Hurûfât Defterleri* karşılaştırıldığında; verildiği makam, yazılma şekli, amacı gibi bakımlardan *Hurûfât Defterleri*'nin *Kazaskerlik Rûznâme Defterleri* ile uyumlu olduğu görülmüştür. Şöyle ki, *Hurûfât* ya da *Rûzname Defterleri*'nin Anadolu ve Rumeli serilerinden oluşması, defterlerin kayıt usûlü, kimi görevlilerin atamalarının Kazasker i'lämiyle, kimi müderris tayinlerinin de şeyhülislamın işaretiyle yapılması ayrıca bazı defterlerin ilk sayfasına Kazasker atama kayıtlarının yazılmış olması; *Hurûfât* ya da *Rûznâme Defterleri*'nin Kazaskerlik Dairesi tarafından tutulmuş olduğu düşüncesini destekler niteliktedir (Alkan 2010: 826). Defterler içerik açısından karşılaştırıldığında ise, *Hurûfât* ya da *Rûzname Defterleri*'nin çok daha kapsamlı bilgiler içerdiği tespit edilmiştir. Şöyle ki, *Hurûfât Defterleri*'nde yalnızca kadı, nâib ve müderris atamaları değil, Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde askerî zümre olarak adlandırılan yönetici sınıfa ait atamalar yer almaktadır.⁽²²⁾ İlgili kazada yapılan askerî zümreye mensup, vakıf görevlileri, mahkeme görevlileri, esnaf teşkilâtı ve şehir hayatı ile ilgili görevlilerin her türlü tayin, terfi, azil gibi atama kayıtları yazılmıştır. Ayrıca, defterlerde Haremeyn-i Muhteremeyn (Mekke ve Medine) ve çalışmanın konusu olması hasebiyle Kudûs özelinde de Kudûs'e gönderilen surelere ilişkin kayıtlar da mevcuttur.⁽²³⁾

Önemli bir diğer husus da, defterlerin tutulduğu tarih aralığının birbirine oldukça yakın olmasıdır. Bilinen ilk Kazasker Rûznâme Defteri 951/1544 yılına ait olup, VGMA'da bulunan en eski tarihli *Hurûfât* ya da *Rûznâme Defteri* ise 995/1586 tarihli. Bu da aynı makam tarafından tutulan defterlerin birbirlerine yakın tarihlerde tutulmaya başlandığını göstermektedir. Öte yandan, *Kazasker*

Rûzname Defterleri'nden Anadolu serisinin 170 defter, Rumeli serisinin ise 250 defter olduğu dikkate alındığında, VGMA'da bulunan *Hurûfât* ya da *Rûznâme Defterleri*'nden Anadolu serisinin 149 defter, Rumeli serisinin ise 67 defter olması, defterlerin, özellikle de Rumeli serisinde yer alanların, sayıca eksik olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.⁽²⁴⁾

Kazasker Rûznâme Defterleri'nde bulunan arzu-hâl, mahzar ve fermanlar *Hurûfât* ya da *Rûznâme Defterleri*'nde de bulunmaktadır. Bazı defterlerin fihristi takip eden başlangıç sayfalarında çeşitli konularda kaleme alınmış arzu-hâl, mahzar ve fermanlar bulunmaktadır. Detaylı bir şekilde incelenen söz konusu kayıtların sayfa adedi itibarıyla sınırlı olmakla birlikte, ait oldukları defter serisi içerisinde yer alan kazalar ve yine defterlerin kapsadığı zaman dilimleri içerisinde tutuldukları tespit edilmiştir (Eroğlu Memiş 2012: Ek V). Kudûs örneğinde yapılan incelemede, defterlerin baş kısmında yer alan kayıtların, defterlerin içeriğinde yer alan özet niteliğindeki kayıtların tafsilatlı şekilleri olduğu görülmüştür. Bu durum da, *Hurûfât Defterleri*'nde özet bir şekilde yer alan atama kayıtlarının tafsilatlı bir şekilde tutulduğu farklı defterlerin de olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.⁽²⁵⁾

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nde vezir beylerbeyi, sancakbeyi, tımar ve zeâmet sahipleri dışındaki bütün hizmetliler ile hazine, evkaf ve gümrükten maaş alan her türlü devlet memurlarının tayin işlemleri ve bunlara ait kayıtların Divân-ı Hümâyûn kalemlerinden Ru'ûs Kalemi tarafından tutulması (Sarınay 2010: 77) çalışma çerçevesinde incelenen bu defterlerin söz konusu kalem tarafından tutulma ihtimalini de akla getirmektedir. Buna ek olarak, Ru'ûs Kalemi tarafından vakıflar ile dinî müesseselerdeki vazife sahipleri ile diğer devlet ricâli ve memurların atama kayıtları ile divan toplan-tılarında arzlara verilen cevaplar, bir kısım ferman özetleri, divan kararları ile haberler ve kısa notların

22. Osmanlı toplum yapısını konu alan çalışmalar genellikle Osmanlı toplumunu iki büyük sınıfa ayırmıştır (Mardin 1969:85, Akdağ 1971:89-94, Ergenç 1982:107). Bu sınıfların ilki olan askerîler; padişahın verdiği berat ve bu beratla gösterilen görev karşılığı vergi muafiyeti bulunan devlet görevlilerini, yani saray memurları, mülkî memurlar ve ulemayı kapsamaktadır. Askerî sınıfını kaba bir sınıflandırma ile iki gruba ayırmak mümkün ise de, 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl vakfiyelerini esas alan çalışmalarında Yüksel (1998) ve Yediyıldız (2003) vakıf kurucularını başlıca dört grup içerisinde değerlendirmiştir. Bu çerçevede ele alınan askerîler, Divân-ı Hümâyûn üyeleri, seyfiye (ehl-i örf), ilmiye ve kalemiye başlıkları altında gruplandırılmıştır. Ayrıca Osmanlı toplumu içerisinde imtiyazlı bir konuma sahip şeyhler ve dervişler (tarikat erbâbı) ile diğer İslam Devletleri'nde olduğu gibi asalete dayanan imtiyazlı grubu oluşturan seyyidler (sâdât) zümreleri de yine askerî sınıf içerisinde sınıflandırılmıştır. Benzer bir değerlendirme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, "17. ve 18. Yüzyıllarda Edirne'de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler, Vakıflar Dergisi, s. 36: 67-87.

23. *Kazâ-i Kudûs-i Şerîf kayıtları arasında yer alan surre kayıtları için bkz. VGMA 1160: 116/129; 1107: 2/77; 1107: 2/133; 1109: 6/28; 1111: 54/2.*

24. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Rehberi'nde Rûzname-i Askerî Defterleri; Kazaskerlik Dairesi'nin kazâiye, şahsiye ve idâriyesine ait işleri gören kalemde tutulan defterler olarak tanımlanmıştır. 980 numaralı Bâb-ı Asâfî Defterleri Kataloğu'nda 900 genel ve 114 numaralarda A.DVN.ARZ koduyla kayıtlı 1083/ 1672 tarihini içeren 22 sayfalık bir Askerî Rûznâme Defteri parçası bulunduğu ve defterlerin asıl serileri için diğer rûznâme defterlerine bakılması gerektiği belirtilmiştir. (BOA Rehberi 2010:41). Bu da defterlerin sayıca eksik olduğu düşüncesini biraz daha kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Alkan, *Hurûfât Defterleri* serisi içerisinde yer alan ve diğerlerinden yaklaşık 100 yıl önce tutulan VGMA 1223 ile VGMA 1197 numaralı defterlerin kayıt tarzlarının, serideki defterlerle aynı olması nedeniyle iki adetten ibaret olmadığı görülmüştür (Alkan 2010).

25. Benzer bir değerlendirme için bkz. Demirtaş 2012: 52-53.

yer alıyor olması (Göyünç 1968: 20 vd.) nedeniyle, aşağıda detaylı bir şekilde inceleneceği üzere, çalışma konusunu teşkil eden bu defterlerin Ru'ûs Defterlerinden farklı bir defter serisi olarak Ru'ûs Kalemi tarafından tutulduğu düşüncesi de ihtimal dâhilindedir.

Ancak çalışmamız esnasında defterlerde fihristi takip eden sayfalarda tespit ettiğimiz çeşitli kayıtlarda açıkça işaret edildiği şekliyle, berat tezkirelerinin gerektiğinde müracaat edilmek üzere ilgili kalem tarafından deftere kaydedilmesi ile beratın kaybolması veya yenilenmesi gibi durumlarda kontrol imkânı sağlanmaktadır. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından tutulan kayıtlara ilişkin süreç incelendiğinde, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin kendi ahkâm ve berât kâtiplerine hazırlattıkları görevli atamalarına ilişkin beratları özel keseler içinde “Sadâret’e” gönderirler ve nişanlatırlardı. İlgili kazaskerlikte tayin işleri ile ilgili kalemin müdürü konumunda olan “rûznâmçeci” yazılı şekildeki beratı mühürler, Kazasker ise mühürün hemen yanına beratın doğruluğunu gösteriri nitelikte “sahh” çekti. Kazaskerlik Dairesi’nde hazır hale getirilen berat metni tuğralanmak üzere Sadâret’e gönderilir; burada Nişancı tarafından beratların tuğrası çekildikten sonra ehl-i cihâtın isimleri kazaskerlerden mühürlü keseler içinde gelen defterlerden kontrol edilir ve berat buradan da Kağıt Emîni’ne yollanırdı (Genç 1998: 61). Berat tezkirelerinin gerektiğinde müracaat edilmek üzere Rûznâmçe Kalemi tarafından deftere kaydedilmesi ve nişancı tarafından beratların tuğralanması esnasında Kazaskerlikten gelen defterden kontrol ediliyor olması, her iki işlem esnasında bahse konu defterlerin aynı defterler olabileceği düşüncesini de yine akla getirmektedir (Demirtaş 2012: 53).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında gerek defterlerin adlandırılmaları ve gerekse tutuluş usulleri ile ilgili farklı ihtimaller dile getirilmiş olsa da, neticede; defterlerin kolaylık bakımından *Hurûfât Defterleri*

olarak adlandırıldığı ancak Kazaskerlik Daireleri’nce tutulan ilgili kazada çeşitli görevlere atanan Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde askerî zümre olarak tanımlanan görevli atamalarına ilişkin berat tezkirelerinin düzenli olarak, hatta günü gününe tutulduğu defterlerin *Askerî Rûznâmçe Defterleri* olduğu düşüncesi öne çıkmıştır.⁽²⁶⁾

1. Askerî Zümreden Olma Meselesi

Osmanlı tarihinin yorumlanışında ilgi odağının siyasi olmayan tarihe ve herkes için kötü sayılmayacak değişim süreçlerine kayması, 17. ve 18. yüzyılların gerileme ve çözülüş bağlamında değil, Osmanlı idari mekanizması ve merkez-çevre ilişkileri açısından bir yeniden yapılanma olarak ele alınmasını sağlamıştır.⁽²⁷⁾ BBU bağlamda yapılan tartışmalarda öne çıkan kavramlardan biri olan “Osmanlılaşma”⁽²⁸⁾ bu çalışma açısından da özellikle önem taşıyor; 16. yüzyılda genişlemenin ve merkezîyetçiliğin doruğuna erişilmesinin ardından, 17. ve 18. yüzyıllarda askerî zümrenin genişlemesi durumunu, defterler; ilgili kaza başlığı altında yer alan kayıtlardan takip edilebilmesine olanak sağlamaktadır (Eroğlu Memiş 2012: Bölüm 3).

Genellikle yönetici seçkinler ya da yönetici sınıf ve bazen de vergi veren sıradan halktan (reâyâ) ayrı olarak vergi toplayanlar şeklinde tanımlanan askerî, padişah beratı vasıtasıyla dinî veya idari güce sahip olan kişilerden, yani saraya ve orduya bağlı görevliler, memurlar ve “ulemâ” dan oluşan hizmete dayalı bir soylu zümre idi.⁽²⁹⁾ Osmanlı merkezîyetçiliğinin 150 yıl süren zirvesinin ardından, 17. ve 18. yüzyıllarda askerî zümrenin genişlemesi şeklindeki resmî bir dönüşümle askerî zümreye mensup kişilere paytaht ya da eyalet merkezlerinde de verilen berâtlarla tasdik edildiğinde, hizmet ya da gerçek ya da gerçek sayılan niteliklerle bağlantılı bazı ayrıcalıklar tanınmakta idi. Vergi muafiyeti, maaşlar ya da toplumsal saygınlık bu imtiyazların kazandırdığı ödüllerdi (Canbakal 2009: 83-84). Unvanları reâyâ

26. Konuya ilişkin benzer bir değerlendirmede Demirtaş (2012) defterlerin tutulduğu dönemde Askerî Rûznâmçe olarak adlandırılmış olduklarını belirtmiş ancak defterlerin adlandırılmasına ilişkin bir neden-sonuç ilişkisi kurulmamıştır.
27. Bkz. Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press, 1988; Rifa’at Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Century*, Albany: SUNY, 1991; Ariel Salzmann, “An Ancien Regime Revisited: ‘Privatization’ and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21, 1993; Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997; ve Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, New York: Cornell University Press, 1994 ve Jane Hathaway, “Rewriting Eighteenth Century Ottoman History”, *Mediterranean Historical Review* 19/1, 2004, s. 37.
28. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ile çeşitli vilâyetlerindeki elitler arasındaki ilişkide temel değişiklikler meydana gelmişti. Üstelik bu değişiklikler vilâyetten vilâyete farklılıklar gösteriyordu. Bazı tarihçiler, yerel elitlerden oluşan geniş bir kesimin 18. yüzyılda Osmanlılaştığını ileri sürmüştür. Onlara göre bu Osmanlılaşma, 1700’lerin sonunda iyice yaygınlaşan merkezî denetimin çözülmesine karşı panzehir işlevi görmüştür. Jane Hathaway belirgin bir Osmanlı elit siyasi kültürünün Mısır’a aktarıldığını öne sürdüğü çalışmada (*The Politics of Households: “Egypt in the Seventeenth Century”*) Osmanlılaşma terimini kullanmaz iken, Osmanlı taşrasının ikincil yönetim çevrelerine yayıldığını belirtir. Bruce Masters (*The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York 1988) bu grubu geliştirmekte olan bir Osmanlı üst sınıfı olarak görürken, Khoury (*State and Provincial Society*) süreci Osmanlılaşma olarak tanımlar.
29. İnalıcık, “The Nature of Traditional Society”, s. 44. Ayrıca bkz. Abdul-Karim Rafeq, “Political Power and Social Networks: Popular Coexistence and State Oppression in Ottoman Syria”, *Islamic Urbanism in Human History, Political Power and Social Networks* içinde, der. Tsugitaka Sato, (Londra ve New York: Kegan Paul, 1997), s. 22.

için cazip kılan ödüller, reâyâ açısından bakıldığında, bu sistemden yararlanılması ve sistemin suistimal edilmesi anlamlarına gelirken; devlet açısından bakıldığında da alınıp satılan soyluluk belgeleri önemli bir gelir kaynağı oluşturmakta, aynı zamanda kişilerin devlete bağlılığı temin edilerek devletin güçlenmesine katkıda bulunulmakta idi (Khoury 1997: 154-55).

Askerî zümreye dâhil olmanın 17. yüzyılın ikinci yarısında üç yolu vardı: Belli bir hizmet karşılığı olsun olmasın gelir hakkı elde etmek, soyunun Hz. Muhammed'e dayandığını iddia etmek ve bir askerî birliğe girmek idi (Canbakal 2009: 81-82). Statü ve imtiyaz dağıtımında bir önceki yüzyıla göre daha serbest davranan Osmanlı Devlet'inin yaklaşımı 17. yüzyıl fermanları incelendiğinde açıkça görülmekte ve bu yaklaşımın bir neticesi olarak da askerî teriminin tanımı daha kapsamlı bir hale gelmektedir. Canbakal'da aktarıldığı şekliyle 1628 tarihli bir fermana göre Askerî zümre aşağıdaki unsurlardan oluşuyordu:

- a) Vakıf görevlileri (*hatisler, imamlar, kâtipler, mütevelliler, câbiler, nâzırlar, şeyhler, ücret karşılığında Kur'ân ve dua okuyanlar ve vakıflardan, mezarlardan ve tekkelerden para alanlar dahil olmak üzere en az bir buçuk akçe geliri (vazife) olanlar*);
- b) Yarı-profesyonel yardımcı birlikler (*yaya ve müselleme ve mensuh ve gayr-i mensuh yürük ve tatar ve canbaz ve voynuk*);
- c) Peygamber soyundan gelenler (*sâdât*);
- d) Devlete özel bir hizmet verenler (*doğancı ve yuvacı ve derbendci ve köprücü ve ulakçı ve yağcı ve ortakçı ve celtikçi ve tuzcu ve celeb ve*

bakırcı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdâları);
e) Örfi vergilerden muaf olanlar.⁽³⁰⁾

Bu fermanlarda görülen askerî tanımının “yönetici seçkinler” ya da devlet yetkilerinden çok daha geniş bir gruba işaret ettiği açıktır. 17. yüzyıl başlarındaki askerî tanımının kâğıt üzerinde kalmamış olduğunu, zaman içerisinde değişimlere uğrama ihtimali de olsa, yapının devamlılığını 19. yüzyılın ilk yarısını da içeren Hurûfât ya da askerî Rûzname Defterleri kayıtları destekler niteliktedir. Kudûs Örneği'nde incelenecek olan kayıtlarda, Kaza Mahkemesi'nde görev yapan kadı ve naibler ile yardımcı (kâtib, muhızır, tercüman vb.) diğer görevlilerin isimleri ile bir kazada görev yapan askerî zümre mensuplarının tayin biçimleri, görevde kalış süreleri, aldıkları ücretler, ayrılış sebepleri ve daha başka esaslar hakkında da bilgiler mevcuttur.

2. Defterlerin Fiziksel Özellikleri

Daha önce de belirtildiği gibi, VGMA'da bulunan defter serileri içerisinde önemli bir hacme sahip Hurûfât Defterleri 216 adettir.⁽³¹⁾ Deri, bez ya da ebru desenli kâğıtlarla ciltli bu defterler, rika, rika kırmısı, divanî ya da ta'lik tarzında yazıyla yazılmışlardır. Genellikle okunaklı olan defterlerin bazılarında tarihler, kişilerin görevden alınma sebepleri, görev türü veya kayıtların başka defterlere gittiğine işaret eden notlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Genellikle kayıtlar dikey olarak yazılmış olup, bu durum istisnası 3 defter tespit edilmiştir.⁽³²⁾

Defterlerin tarihleri bazı defterlerin dış kapağında yazarken, bazı defterlerde tarih aralığı için defterlerin içeriğine bakmak gerekmektedir. Dış kapa-

30. Cemâziye'l-evvel 1038/ 1628 tarihli. Fermanın tam metni için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı (Ankara: TTK, 1988), S. 125-26. Bu fermanın 1606 tarihli daha eski bir versiyonunda ve 1605 tarihinde yazılmış bir benzerinde ise bu kişilerin eşleri de, Askerî olarak tanımlanıyor; 1605 tarihli fermana göre ise askerî çocukları da Askerî sayılıyor (Canbakal 2009: 87).

31. Defterlerden 6'sı 2005 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce başlatılan VAYS (Vakıf Kayıtları Arşivi Yönetim Sistemi) Projesi çerçevesinde Arşiv'e kazandırılmıştır. Proje öncesinde yapılan bazı çalışmalarda defter adedi 209 (Ateş 1985), bazısında 206 (Alkan 2010) olarak belirtilmişse de, 210 defter bulunmakta idi. Buradaki farklılığın, 1155 numara ile kayıtlı iki defter olmasına rağmen, defterlerin tek defter gibi kabul edilmesinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Seydişehir Hurûfât Defterleri'ni konu alan bir başka çalışmada ise (Çınar, 2009) defter adedi 296 olarak belirtilmiş olup, buradaki problemin Baykara (1990)'nın çalışmasının esas alınmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Baykara'da yer aldığı şekliyle 296 olan kaza adedi olup, defter sayısı değildir. Kaldı ki, Baykara'nın çalışmasına konu olan 1142 Numaralı defter de elif harfi ile başlayan kazaları kapsamamaktadır. Dolayısıyla, bu sayı ne defter adedi ne de defterlerin içerdiği toplam kaza sayısına ilişkin kesin bir bilgi sunmamaktadır. Öte yandan VAYS Projesi tamamlandıktan sonra yapılan çalışmalarda da defter adedine ilişkin farklı sayılar zikredilmektedir. Defter sayısının artma ihtimalini belirtmekle birlikte Demirtaş (2012: 51) defter adedini 209 olarak zikrederken, Oruç (2012: 68) ise 206 olarak belirtmiştir.

32. İçerik açısından da farklı olan bu defterler: 564 (Nun, Vav, He, Ye, Hademe), 1142 (Muhtelif Elif ilâ Yâ Defteri) ve 2528 (Diyarbakır Hurûfât Defteri) numaralı defterlerdir. 564 numaralı defterde 1-43. kayıtlarda seri içerisindeki diğer defterler gibi kaza adları esas alınarak kaydedilmiş atama kayıtları yer almaktadır. 44. kayıttan ise Sadr-ı Anadolu Muhızır Kayıtları, 45-99. kayıtlarda çeşitli vakıflara ait görevli atamaları toplu şekilde yer almıştır. Ancak Hurûfât Defterleri'nden farklı olarak kayıtlar kaza esas alınarak değil, vakıf adlarına göre karışık bir şekilde yazılmıştır. Ayrıca birçok vakfiye de yer almaktadır. Defter, yıl itibariyle de, 1144-1247/ 1731- 1831 yılları arasında kapsayan kayıtlar içermektedir. 1142 numaralı defterde ise: elif dışında Osmanlı coğrafyasının Anadolu ve Orta Doğu kazalarından 295'ine ilişkin Anadolu Kazaskerliği'nce tutulan mahkeme, esnaf ve şehir hayatı ile ilgili yapılan atama kayıtları mevcuttur. Kudûs örneğinde kontrolleri yapılan kayıtların, seri içerisindeki diğer defterlerde karışık halde bulunan özellikle mahkeme, esnaf ve şehir hayatı ile ilgili atamaların seçilerek, toplu bir şekilde kaydedildiği görülmüştür. 18. yüzyılda Osmanlı taşra teşkilatında görev ve görevlilere ilişkin oldukça kıymetli bilgiler içeren özet niteliğindeki defter (Baykara, 1990), Hurûfât Defterleri'nin görev türleri ve görevliler açısından da son derece değerli bir seri olduğunu göstermiştir. 2528 numaralı son defter ise, Diyarbakır'da bulunan başlıca vakıflara yapılan görevli atamaları vakıf adı ve görev türü esas alınarak hazırlanmıştır. Kapsadığı tarihler (1103-1235/ 1691-1819) dikkate alındığında da, yine yüzyıldan fazla bir zamanı kapsayan kayıtların yalnızca Diyarbakır'da bulunan vakıflara yapılan atamaların toplu bir şekilde kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu da, seriye ait başkaca çok sayıda defterin bulunduğu düşüncesini aklı getirmektedir.

ğında kayıt bulunan defterlerde, defterlerin adları ve ait olduğu yıllar yazılıdır. Örneğin, 1140 numaralı defterin dış kapağında “*Cemi’i Kazâ-i Anadolu işbu kalın defterde mukayyedir sene 1108*” (VGMA 1140: Kapak); 1143 numaralı defterde “*Hurûfâtan Cild-i Evvel Elif, Be, Te, Cim, Ha, Dal Defteridir Sene 1139-1140*” (VGMA 1143: Kapak); 1198 numaralı defterde ise “*Rûznâmçe Sene 1152 ilâ 1154*” (VGMA 1198: Kapak) yazmaktadır. Bazı kapaklarda ise daha detaylı şekilde bilgi verilmiştir. Örneğin, 1138 numaralı defterin kapağında “*Ankara, Çankırı, Aydın ve Kilis Cedid, Numru 222, Sandık 10*” (VGMA 1138: Kapak) şeklinde, defterin bulunduğu yer belirtilmiştir. Bu bilgilerden söz konusu defterin hangi kazaları kapsadığı ve hangi tarihte tutulduğu anlaşılmaktadır.

Kapaktan sonraki ilk sayfada defterde yer alan kazaların adları ve kayıtların başlangıç sayfalarının bulunduğu bir veya iki sayfadan oluşan “*fihrist*” bulunmaktadır.⁽³³⁾ Fihrist kısmını ise, eğer var ise, kadı arzı, arzuhal ve hatt-ı hümayun suretlerinin bulunduğu sayfalar takip etmektedir. Ancak bu sayfalar fihristte gösterilmemiş olup, onları da fihristte verildiği sıra ile kaza adları altında yapılan kayıtlar takip etmiştir.⁽³⁴⁾

Hurûfât Defterleri’nde kaza kayıtları bazen sayfa numarasına göre takip edilebilirken, bazı defterlerde ise her bir kaza bir kayıt kabul edilerek farklı bir numaralandırma takip edilmiştir.⁽³⁵⁾ Defterlerin sol üst köşesinde verilen kayıt numaraları sayfa numaralarından farklıdır. Sayfa numaraları ise defterlerin en üst kısmında Arap rakamlarıyla sayfa ortalanmış şekilde yazılmıştır. Bazen de Romen rakamları ile sayfanın alt kısmında yer almıştır (VGMA 1160).

Defterin en sonunda yazının bittiği sayfada ve yazının hemen alt kısmında kazaskerin mührü görülmektedir (VGMA 1196: 80, 83,87). Bazı defterlerde ise hem defterin alt hem de üst kısmına kazaskerin mührü vurulmuştur (VGMA 1191). Böylece deftere başka bir kaydın eklenmesinin engellenmesi amaçlanmıştır.

Bazı defterlerde ise, defterlerin boş kalan yerlerine

sonradan eklendiği anlaşılan kayıtların hemen altına mühür basılmıştır (VGMA 1196: 15, 31). Burada amaç kaydın doğruluğunu teyit etmek olsa gerektir.

Diğer bazı defterlerde ise, kazasker değişikliklerinde mühür basıldığı tespit edilmiştir.

Örneğin 1192 numaralı defterde birbirini takip eden iki mührün altında:

“*Sa’âdetlü Ebûzâde Abdullah Efendi Hazretlerinin zemânında olan kuyûd-ı berevâtdır. Fî şehri-i Ramazan li-sene semâne ve mie ve elf (1180).*” (VGMA 1192: 11).

“*A’lâmü’l-‘ulemâi’l-müste’cirîn Mevlânâ Mirza Mustafa Efendi bi-emrillâhi teâla fazîletlü bin yüz dokuz Şabanı guresinden Rumeli Kazaskeri olmuşlardır zemân-ı seniyyeleridir.*” (VGMA 1192: 12).

kayıtları yer almıştır. Kayıtlardan ilkinde; Abdullah Efendi zamanında verilen berat kayıtlarının kaydedildiği ve yıl olarak da 1180/1766 yılında kaydedildiği belirtilmektedir. İkincisinde ise, Rumeli Kazaskeri’nin 1190/1776 yılının Şa’ban ayının başından itibaren Mevlânâ Mirza Efendi olduğu belirtilmektedir. Buradaki kayıtlardan da beratların hangi kadı, nâib veya kazasker döneminde verildiğini tespit etmek, kadı, nâib veya kazasker görev değişikliklerini takip etmek mümkün olabilmıştır.

3. Defterlerin Tarihi

VGMA’da bulunan seriye ait defterler üzerinde yapılan inceleme neticesinde defterlerin kapsadığı zaman aralığı tespit edilmiş, hazırlanan tablo ile detaylı bir şekilde sunulmuştur (Eroğlu Memiş 2012: Ek I).

Daha önce de belirtildiği üzere, tespit edilen en eski tarihli *Hurûfât Defteri* 995 / 1586 tarihli 1123 numara ile kayıtlı “*İstanbul Rumeli Mahlûl Defteri*”dir. 273 sayfa olan defter Muharrem 995 /Aralık 1586 tarihi ile başlamakta ve Zilka’de 995/ Ekim 1587 tarihi ile son bulmaktadır (Demirtaş 2012: 51; Oruç

33. VGMA’da bulunan Hurûfât Fihristi, defterlerin baş kısımlarında yer alan bu fihristlerden yararlanılarak hazırlanmıştır. VGMA’da, Anadolu serisini kapsayan bir fihrist bulunmasına rağmen, İstanbul ve Rumeli’yi kapsayan bir fihrist bulunmamaktadır. Bu boşluğu doldurmak adına, daha önce hazırlanan uzmanlık tezi çalışması çerçevesinde fihristi bulunan İstanbul ve Rumeli Hurûfât Defterleri’ne ilişkin bir fihrist hazırlanmıştır (Eroğlu Memiş 2012: Ek VI).

34. Söz konusu kayıtlar ilgili uzmanlık tezi çalışmasında hazırlanan tabloda detaylı bir şekilde gösterilmiştir. (Eroğlu Memiş 2012: Ek V).

35. Örneğin, 530 numaralı defterde ilk kayıt 1 numara ile başlamış; sayfa ve kayıt numarası uyumludur. İkinci kayıta ise sayfa numarası 12 iken, kayıt numarası 7’dir. Fihristte de ikinci kaydın numarası 7 olarak yazılmıştır. Üçüncü kayıta ise İzmir’in kayıt numarası 9 olup, sayfa numarası 16’dır. (VGMA, 530). Bir başka örnekte ise, 1124 numaralı defterde kapaktan sonra fihrist sayfası yer almıştır. Fihristten sonra ise, 4-38. sayfalar arasında arzuhal, arz veya ferman gibi çeşitli kayıtlar yer almıştır. 1 kayıt numarası ile kayıtlı Say da’ya ilişkin kayıtlar ise ancak 39. sayfada başlamıştır. Dolayısıyla bu defterde de, defterin fihristinde de yer aldığı şekliyle kayıt numarası esas alınmıştır.

2012: 59). Defterde, İstanbul ve Rumeli kazalarına ait kayıtlar karışık bir şekilde yazılmıştır (VGMA 1123: 1-273). 1197 numaralı *İstanbul Rumeli Mahlûl Defteri* de 999-1000/1590-1591 tarihleri arasında yine oldukça erken bir tarihe ait kayıtları içermektedir (VGMA 1197:1-226).⁽³⁶⁾ Defterlerdeki son kayıt 1259/ 1843 tarihlidir. (VGMA 1171: 297). 1171 numaralı *Rumeli Hurûfâtı Be, Pe Defteri*'nde yer alan 1259/ 1853 tarihli bu kayıt, Bosna Kazası'na aittir.

Kudûs Kazası Hurûfât Defterleri de tarih olarak düzenli bir şekilde birbirini takip etmekle birlikte defter fihristinde yer almayan on farklı kayıt tespit edilmiş olup, bu kayıtların karışık bir sıra ile yazıldığı görülmüştür. En erken tarihli 1004/ 1595 yılında *Evkâf-ı Mısıriyyûn Vakfı*'na yapılan kâtip ataması iken (VGMA 1160: 1), bu kaydı 1099/ 1687, 1029/ 1619, 1107/ 1695, 1064/ 1653, 1058/1648, 1095/1683, 1085/ 1674 ve 1124/ 1712 (VGMA 1160) tarihli diğer kayıtlar takip etmiştir. Ancak bu kayıtlar hem karışık bir şekilde kaydedilmiş olması, hem de bir devamlılık arz etmemesi sebebiyle burada belirtilmekle yetinilerek, çalışma çerçevesinde 1102/ 1690 tarihli kayıt en erken tarihli kayıt olarak esas alınmıştır. Bu çerçevede 1160 numaralı defterde yer alan en erken düzenli kayıtlar 1102/1690 tarihi ile başlamakta ve son kayıt ise 557 numaralı defterde 1250/1834 tarihlidir. Dolayısıyla Kudûs Sancağı'na ait defterler yaklaşık 150 yıllık dönemi kapsayan bilgiler içermektedir. Bu tarihler arasındaki kayıtlar yıllar itibarıyla farklı sayılarda olmasına rağmen, düzenlidir.

4. Defterlerin Sınıflandırılması

Defterlere ilişkin daha önce yapılan çalışmalar incelendiğinde, iki tür tasnif yapıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki defterlerin kapsadığı coğrafi alan dikkate alınarak yapılmış olup, ikincisinde defterlerin kapsadığı zaman dilimi esas alınmıştır. Hurûfât Defterleri kapsadığı coğrafi alan itibarıyla kendi arasında "*Anadolu Hurûfâtı*" ve "*Rumeli Hurûfâtı*" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Anadolu serisi, Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasında ilgili dönemde mevcut kazaları kapsamaktadır (Eroğlu Memiş,

2012, EK I). Rumeli serisi ise İstanbul ile Rumeli Vilayeti sınırları içerisinde yer alan kazalara ilişkin kayıtları kapsamaktadır. Daha önce belirtildiği üzere, VGMA'da Anadolu serisine ait 149 defter bulunurken, Rumeli serisine ait 67 defter bulunmaktadır.

Ayrıca Rumeli serisini kendi içerisinde de "*Rumeli Hurûfâtı*" ve "*Rumeli Mahlûl Hurûfâtı*" olarak ikiye ayırmak mümkündür. *Rumeli Hurûfâtı* olarak adlandırılan ilk seri Anadolu örneğinde olduğu gibi kaza adlarına göre sıralanmıştır. "*Mahlûl*"⁽³⁷⁾ serisinde ise bazı defterlerde "*Harfi Elif ya da Harfi Be*" şeklinde kayıt başlarında bir ayırım söz konusu iken, içerikte yer alan kayıtlar kaza adlarına göre değil, fakat karışık bir şekilde yer almıştır. Örneğin; 1162 numaralı "*Rumeli Hurûfât-ı Atık Muhtelif Elif ila Ye Harfi*" adlı defterde "*Be*" harfi ile ilgili kayıtların başladığı sayfanın başında "*Harfi be*" yazmaktadır. Başlık altında yer alan kayıtlarda ise, Bosna, Balçık, Piriştine, Pirizren, Praveşte gibi çeşitli kazalara ait kayıtlar karışık şekilde yer almaktadır (VGMA 1162). Yine 1176 numaralı *Mim, Nûn, Vav, Rûz-nâmçe Rumeli Defteri*'nde de durum benzerdir. Örneğin, vav harfinde yer alan Vidin, Vize, Varezde gibi kazalara ilişkin kayıtlar kendi içerisinde karışık bir şekildedir (VGMA 1176).

Diğer bazı defterlerde ise, başlık kısmında da bir ayırım yapılmadan, kayıtlar tamamen karışık bir şekilde yer almıştır. Örneğin; 1221, 1222, 1223 numaralı İstanbul Rumeli Mahlûl Defterleri'nde kayıtlar tamamen karışık yazılmıştır (VGMA 1221, 1222, 1223).

Defterlerin kapsadığı tarih aralığı esas alınarak yapılan bir diğer sınıflandırmada defterler eski (*atık*) ve yeni (*cedîd*) olarak iki gruba ayrılmıştır. Bazı çalışmalarda 1086- 1103 /1675- 1691 tarihleri arasındaki kayıtlar atık serisi içerisinde tasnif edilirken, 1102-1258/ 1690-1840 yılları arasındaki kayıtlar ise cedîd serisi içerisinde tasnif edilmiştir (Vakıf Kayıtlar Rehberi 1939: 28-29; Demirtaş 2012: 37). Böyle bir sınıflandırmada daha erken tarihli defterler tasnif dışı kalırken⁽³⁸⁾, atık serisi içerisinde yer alacak defterleri de karşılamamaktadır.⁽³⁹⁾

36. (VGMA 1197:1-226). Defterlerin tarihlerine ilişkin bugüne kadar yapılan araştırmalarda en erken defter kayıt tarihi 1103/ 1691 (Baykara, 1990:1-2); 1102/ 1690 (Parlak, 2009:V) olarak belirtilmektedir. Belirli bir kazanın Hurûfât Defterlerini konu alan yüksek lisans çalışmalarında defterlerin tarihlerine ilişkin bilgi genel olarak Tuncer Baykara'nın çalışmasına dayandırılmaktadır. Daha sonraki dönemde yapılan çalışmalarda, Vakıf Kayıtlar Rehberine dayandırılan bir değerlendirmede Mustafa Alkan en erken tarihli defteri 1086/ 1675 tarihli olarak zikretmektedir (Alkan, 2007:1-34; Vakıf Kayıtlar Rehberi, 1939:28). Yine benzer şekilde, Tüzen ve Başol (2009:4) tarafından Halep Hurûfât Defterleri'ni konu alan çalışmada 1086 H./1675 M. tarihi en erken Hurûfât Defteri kayıt tarihi olarak belirtilmiştir. Hâlbuki defterler çok daha erken tarihlerde tutulmaya başlanmıştır. Anadolu Serisi içerisinde yer alan ve çalışmamız çerçevesinde yer verilen Kudûs'e ait 1004/1595 tarihli kayıt da seri açısından dikkat çekicidir.

37. *Mahlûl*, sözlükte katılmış, karıştırılmış, karışık anlamına gelmekte olup; VGMA'da bulunan Hurûfât Defterleri'nin bir kısmının adlandırılmasında kullanılmıştır. Defterlerin içeriğinde kayıtların karışık bir şekilde yazılması nedeniyle sonradan bu ismin verildiği değerlendirilmektedir.

38. Bkz. örn: 1197, 1221, 1223 numaralı defterler daha erken tarihli defterlerdir. (Eroğlu Memiş 2012: Ek V).

39. Bkz. örn: 1159, 1160, 1153, 1141, 1136, 1138, 1132, 1121, 1098, 1081 numaralı defterler böyle bir tasnifte ne atık, ne de cedîd serisi içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla böyle bir tasnif, her defteri karşılamadığı için, uygulanabilir değildir.

Söz konusu çalışmalarda, 500'lü numaralar ile başlayan defterler daha geç tarihlerde tutulduğu için cedîd, 1000'li numaralar ile başlayan defterler de daha eski tarihli olmaları nedeniyle atık olarak adlandırılmıştır. Hâlbuki 1166-1178 numaralı 13 defter 1000'li seri içerisinde yer almasına rağmen, kapsadıkları dönem itibarıyla (1171-1259 /1757-1843) 500'lü seri içerisindeki defterlerle çakışmaktadır. Çünkü 500'lü seride yer alan cedîd kayıtlar Anadolu ve Orta Doğu'da yer alan kazaları kapsarken, söz konusu seri içerisindeki defterlerde İstanbul ve Rumeli cedîd kayıtları bulunmamaktadır. İstanbul ve Rumeli'nin cedîd serileri ise yine 1000'li seri içerisinde yer almaktadır. Öte yandan, böyle bir tasnif 1200'lü seri içerisinde bulunan defterlere ilişkin de bir fikir vermemektedir.⁽⁴⁰⁾ Dolayısıyla, defterler arasında atık ve cedîd gibi kesin bir ayırmadan söz etmek pek mümkün gözükmemektedir.

5. Defterlerin İçerik Olarak İncelenmesi

Defterlerin içeriği incelenirken, defterlerde takip edilen sıra esas alınmıştır. Şöyle ki, fihristten sonra defterlerde yer alan muhızr kayıtları ile kadı/nâib/mütevelli/nâzir arzları, arzuhâl ve fermanlar çalışmamızın bu kısmında incelenecek ilk kayıtlardır. Vakıf görevlisi atama kayıtları yanında, kayıtlarda yer alan mahkeme görevlileri, esnaf teşkilâtı ve şehir hayatı ile ilgili görevli atamalarına ilişkin kayıtlar da hakkında bilgi verilen diğer önemli kayıtlardır. Çalışmamızın bu kısmında kayıtların özellikleri hakkında genel hatlarıyla verilen bilgiler, Kudüs Kazası özelinde detaylandırılmıştır.

5.1. Muhızr Atama Kayıtları

Bazı Hurûfât ya da Rûznâmçe Defterleri kayıtlarında, fihristten sonra *muhızr*⁽⁴¹⁾ ataması kayıtları vardır.⁽⁴²⁾ Söz konusu defterlerde yer alan ve aşağıda iki örneğine yer verilen kayıtlardan, bu görevlilerin *yeniçeri ocağında bir yere bağlı bulunmayan müstakil bir kumandan* olduğu anlaşılmaktadır.

Defterlerde yer alan muhızr atama kayıtlarına örnek verilecek olursa;

"Anadolu Kazaskeri kapusunda Gedikli yirmi nefer muhızrândan Hafız Abdullah bilâ veled fevt mahlûlünden Mustafa Nuri bin Aliye .. Ana-

dolu Kazaskeri Derviş Mehmed arzıyla tevcih buyuruldu târih-i berât 10 Rebiu'l-evvel 1216 târih-i arz 1216." (VGMA 530: 3/2; Ek III).

Yukarıda verilen kayıтта, Anadolu Kazaskerliği'nde 20 kişiden oluşan gedikli⁽⁴³⁾ muhızrlar (mangası) bulunduğu ve bu muhızrlardan Hâfız Abdullah'ın çocuksuz olarak vefat etmesi ve görevin boş kalması nedeniyle yerine Mustafa Nuri bin Ali atanmıştır. Atama Anadolu Kazaskeri Derviş Mehmed arzıyla yapılmıştır. Ayrıca kayıтта, beratın verildiği tarih ile arz tarihi ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bir diğer örnekte ise;

"Sadr-ı Anadolu kapusunda yirmi nefer Gedikli muhızrândan Mehmed fevt olub yeri hâlî ve gediği mahlûl olmağla yerine sulbî kebîr oğlu işbu Feyzullah muhil ve müstehik olmağın Sadr-ı Anadolu semâhatlû es-Seyyid Murtaza Efendi hazretlerinin arzuhâli mücibince babası gediği kendüye tevcih buyuruldu Evâhir-i Rebiu'l-âhir 1161." (VGMA 1105: 9).

Yukarıda verilen bir diğer kayıтта da, yine muhızrlardan birinin vefatı üzerine yerine vefat eden kişinin büyük öz oğlu yine Kazasker arzı ile atanmıştır. Burada yer verilen örnekler de göstermiştir ki, Anadolu Kazaskerliği'nde görevli olan söz konusu kadro devamlılık arz etmekte ve atama kayıtları çalışmada incelediğimiz defterlerde tutulmaktadır.

5.2. Ferman Sûretleri

Bazı defterlerin fihristi takip eden ilk sayfalarında genellikle bağlı bulunulan kazaskerliğe yazılmış değişik istekleri içeren ferman sûretleri, mütevelli/nâzir/kadı arzları ve arzuhâl kayıtları da vardır.

Defterlerin ilk sayfalarında yer alan fermanlardan 1144 numaralı defterde yer alan ferman (Eroğlu Memiş 2012: Ek VIII) *Hurûfât Defterleri*'nin tutuluşuna ilişkin süreç tanımlanmış, kayıtlara ilişkin dikkat edilmesi gereken hususlar sıralanmıştır. Çalışmamız açısından oldukça önemli bu fermanla ilgili görevlere yapılan görevli atanma süreçleri şu şekilde belirtilmiştir:

1. Öncelikle Askerî Rûznâmçede kayıtlı görev; ölüm, azledilme ve benzeri diğer sebeplerle bo-

40. Çünkü 1200'le başlayan defterler tamamen İstanbul ve Rumeli'ye ilişkin kayıtları içermektedir. (Eroğlu Memiş 2012: Ek V).

41. *Muhızr*, sözlükte iki anlamı haizdir. Bunlardan ilki, şeriat mahkemelerinde mübâşir hizmetini gören kimse (muhızr başı); ikincisi ise, yeniçeri ocağında bir yere bağlı bulunmayan müstakil bir kumandan (muhızr ağa) anlamlarına gelmektedir. (Pakalın 1983: 572-73).

42. Hurûfât Defterleri'nde muhızr ataması kayıtları; 530, 1055, 1057, 1060, 1061, 1063, 1068 numaralı defterlerde bulunmaktadır. (Eroğlu Memiş 2012: Ek V).

43. *Gedikli* kelimesi sözlükte sınıf-ı harbdan mağdûd olmayub me'a hâze terfi' iderek zâbit olan topçu ve ser-dümen gibi esnaf-ı bahriye ki üç sınıfa munkasım olup ceketlerinin sağ kolundaki 'alâmet-i mahsûsa ile tağrif olunur şeklinde tanımlanmıştır. (Şemsettin Sâmî 1899:1154).

şaldığında, hak sahibine tevcih edilecek görev için, mütevellî ve kadının arzlarındaki mühürlerinin tatbikleri yapıldıktan sonra arzlar Kazaskerlik Makamı'na ulaştırılmakta,

2. Sonra Kazaskerlikte bulunan kalemlerden der kenara havale olunmakta,

3. Kişinin der kenarda bulunan ilgili görev için uygun olup olmadığı araştırılmakta,

4. Burada kaydedilen arzlar atanma ve öncelik sırasına göre kaydedilmekte,

5. İlgili kişiye berat verilmesi ile görev tevcihi süreci tamamlanmaktadır.

Ancak bu noktada incelenen fermanda uygulamaya ilişkin yeni bir *nizâm* getirilmiş ve fermanda açıkça bildirilen bu nizama titizlikle uyulması emredilmiştir. Söz konusu düzenlemelerde:

1. Beratların hademe, kâtip ya da muhız eli ile değil; tamamının Reisülküttâb eli ile yazılarak Kazaskere arz edilmesi ve onaylandıktan sonra da beratlarının yine baş kâtib tarafından yazılması şart kılınmıştır. Reisülküttâb eli ile yazılan beratların da Rûznâme'ye kaydedilmesi ve kaydedildikten sonra da ilgili kişinin eline verilmesi,

2. Bu işlem için vergi olarak alınan akçelerin de yine Reisülküttâb tarafından kâtiblere dağıtılması,

3. Mütevellî ve kadı arzı olmadıkça Rûznâme'de kayıtlı görevin arzuhâl ve arz etmeye yetkisi olmayan memurların arz ve i'lamları ile verilmemesi,

4. Rûznâme'de zaten kaydı olmayan görevler için de kişilere görev verilmemesi şart kılınmıştır.

Bu durumun gerekçesi olarak da, tevcih beratlarını alan hak sahibi görevlilerin, görevlerini gereği gibi yerine getirirken, görevlerin başka kişilere verilmesi hem gereksiz hem de vâkıfın vakfiyesinde şart kılınmayan bir görev ihdasının vakfın harabına sebep olacağı belirtilmiştir. Ayrıca, kayıtları tutan halife ve kâtiblerin işlerinde son derece dikkatli ve özenli olması gerektiği vurgulanmıştır. Kayıtlara fazla ya da eksik yazılan her türlü kayıt için diğer kişilere ibret olacak şekilde, yanlış kayıt tutan halife veya kâtiblere cezalar verilmesinin emredilmesi de, kayıtların doğru olarak tutulması noktasında gösterilen itinanın bir kanıtıdır.

Fermanın devamında ise, *Rûznâmeler*'in her gün akşam vakti reisül-küttâb nezaretinde keselere konularak mühürlenmesi, ertesi gün de yine Reisül-

küttâb eli ile açılması ve bu düzenin devamlı kılınması emredilmiştir. Yine *Askerî Rûznâme*'de kaydı bulunan görevler için, Maliyeye kaydettirmek üzere der kenar talep edenlerin arz ve azuhâllerine cevaben ise, Maliyeye verilmek üzere ferman der-kenar olunduğunun bildirilmesi ve bir örneğinin de *Askerî Rûznâmeler*'in ilk sayfalarına kaydedilmesi şart kılınmıştır.

Çalışmanın bu kısmında yer alan ve incelediğimiz defterler açısından oldukça kıymetli olan bu ferman ile kayıtların tutuluş usûlü ve bu usûle getirilen yeni düzenlemeler detaylı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

5.3. Kadı/Nâib/Mütevellî/Nâzır Arzları Üzerine Yapılan Atamalara İlişkin Kayıtlar

Arzuhâl, askerî sınıftan ya da reâyâdan, Müslim veya gayri-Müslim kesimden herkesin bir dilek veya şikâyet bildirmek için alt makamdan üst makama yazabildiği bir tür dilekçedir (İnalcık, 2000:50). Bununla beraber genellikle, askerî sınıfın sunduğu dilekçelere sadece *arz*, reâyâ'nın sunduklarına ise arzuhâl denir (İnalcık, 2000: 50-51).

Şikâyet gönderebilmek için öncelikle şikâyet edenlerin amacı mutlaka bir haksızlığı gidermek olmalıdır. Şikâyet edenler tek kişi olabileceği gibi bir topluluk hatta vakıf gibi bir kurum da olabilir. Şikâyet konusu bazen mahkemenin verdiği bir kararı tanımama ve eşkıya zulmünden bunalma, örf mensuplarının haksız davranışları olabileceği gibi, köylü ile tımarlı sipahi arasındaki vergi anlaşmazlığı veya nizamnamelere uymayan esnaf da arzuhâllere konu teşkil ederdi. Hepsinde ortak özellik; özel zararlıdır (Gündoğdu, 2009: 5). Kamuyu ilgilendiren zararlar ise arzuhâllerin konusu değil başka defterlerin konusudur.⁽⁴⁴⁾

Bazı *Hurûfât Defterleri*'nin ilk sayfalarında Kazaskerlik Makamı'na yazılmış buna benzer birçok arzuhâl kaydı vardır. Bu arzuhâlleri iki grupta toplamak mümkündür: ilki, kadı, mütevellî ve nâzırlar tarafından görevlilere ilişkin yapılacak atamalar hakkında istekler içerenler; diğeri ise, kaza halkı tarafından kaza dâhilinde aksayan uygulamalara ilişkin değişik istekler içerenlerdir.

Kadı, nâib, mütevellî ve nâzır arzlarının konusu genellikle çeşitli gerekçelerle boşalan görevler için atamak üzere uygun görülen kişilerin Kazaskerlik

44. Kamuyu ilgilendiren zararlar Mühimme defterlerinin konusudur. (Sertoğlu, 1958: 88). Dîvân-ı Hümâyûnda hazırlanan ve sâdir olan fermanların ve beratların hülâsa kayıtlarını tarih sırasıyla ihtiva eden defterdir. 1649 yılına kadar bütün bu fermanlar ve hükümler, Mühimme defterleri denilen defterlere kaydolunurken bu tarihten sonra yalnız devlete ait Mühimme defterlerine yazılıp şahsî davalara ait ferman kayıtları için Şikâyet defterleri ismi verilen ayrı siciller tutulmuştur. Ayrıca örf mensupları da şikâyet konusu olabilmektedirler. Bu gibi durumlar Adâletnâmelerin konusudur. (İnalcık, 2000: 51).

Makamı'na bildirilmesi ve bu kişiler için berat talep edilmesidir. Örneğin, İmam Seyyid Mustafa'nın arzuhâli üzerine Malatya'da bulunan "*Hacılar Câmii Vakfı*" imametine atanan görevli mahalline kaydedilmiş, ancak kadısı arzı gelmediği müddetçe atama kaydının yazılmaması ve kaydına şerh düşülmesinin gerekliliği "*fermân-ı âlî*"ye dayandırılmıştır.⁽⁴⁵⁾ Burada özetle verilen kayıta, kadı arzı olmadan vakıflara görevli ataması yapılamadığı anlaşılmıştır. Kadı arzı olmadan yapılan atamalar mahalline kaydedilmiş olsa bile, daha önce gönderilmiş ferman gereğince kaydına şerh düşülmüştür.

Kayıtlarda yer alan bir başka örnekte ise, İnegöl Bursa Kazasında İshak Paşa ve Tâcu'n-nîsâ Hatun Vakıfları'nın "*mukata'a kâtibleri*"⁽⁴⁶⁾ nin vefatı üzerine yeni atanacak kişiyi mütevellî arz etmiş; yine öğle namazından sonra sûre tilâvet eden okuyucunun vefatı üzerine yerine atanacak görevliyi kadısı arz etmiş; yine fecrden sonra sûre okumakla görevli kişinin vefatı üzerine yeni atanacak görevli kadısı tarafından arz edilmiştir. İlgili kaydın devamında mütevellî ve kadı tarafından arz edilen kişilere görevin tevdi edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, nezareti bir makam'a (Sadrazam⁽⁴⁷⁾, Şeyhülislam⁽⁴⁸⁾, Dârû's-Saâde Ağası (VGMA 1005), Bâbu's-Sa'âde Ağası gibi) meşrûta olan bir vakfa atama yapılırken nâzırın arzı olmadan yapılan atamaların uygulamaya aykırı olması nedeniyle, Reisu'l-küttâb tarafından kaydın düzeltilmesi için bir i'lâm kaleme alınmıştır. Öte yandan, aynı zamanda mütevellînin de rencide edilmemesi için Bursa Kazası nâibine hitâben emir-

i şerif yazılmış ve *Askerî Rûznâmçe*de kayıtlı atama kaydının düzeltilmesi için de ilm u haber tezkiresi verilmiştir.⁽⁴⁹⁾

Yukarıda verilen kayıtlardan, nâzırı bulunan vakıflarda, görevli atamasına ilişkin arzların nâzırlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tespiti destekler nitelikteki bir başka kayıta da, Kastamonu Sancağı'nda Ayandon Nahiyesi'nde bulunan "*Medrese-i Bayram Gazi Vakfı*"na ataması yapılacak kâtib, nâzır ve câbi görevlilerinin vakfiye şartlarına uygun ve bu görevlerin de Haremeyn Muhasebesi'nde kayıtlı olduğu, dolayısıyla da bu kişilere berat verilmesini rica eden mütevellî ricasına, ancak nâzırın da uygun görerek arz etmesi üzerine fermân verildiği belirtilmektedir.⁽⁵⁰⁾

Atamalara ilişkin yapılan arz sürecini özetleyebilecek bir başka kayıta da, yine İnegöl Bursa'da bulunan "*İshak Paşa Câmii Vakfı*"na ilişkin yapılacak imam atamasının mütevellî ricası ve nâzır arzı üzerine, Anadolu Muhasebesi Defterleri'ne bakılarak yapıldığı kaydedilmiştir. Ancak, yapılan incelemede söz konusu görevin iki kardeş üzerinde kayıtlı olduğu anlaşılmış, durumun düzeltilmesi için de İnegöl Bursa kadısına ferman verilmesi, fermanın söz konusu kalemde muhafaza edilmesi ve Askerî Rûznâmçe'ye yazılan kaydın da düzeltilmesi emredilmiştir.⁽⁵¹⁾ Bu kayıttan da, İnegöl Bursa Kazası Vakıfları'ndan bazılarının nezaretlerinin "*Saray-ı Cedîd-i Âmire Ağası*" uhdesinde olduğu anlaşılmıştır.

45. "İmam Seyyid Mustafa arzuhâl idüb Malatya'da Hacılar Câmii imâmetine mutasarrıf olub ki bazı erbâb-ı ta'ciz ve ref'ine tasaddî it mekle şer' ile mahallinden murâfa'ât alınub arz ve i'lâm olunmasının kaydın der-kenâr olunmak üzere emr-i âlî ricâ itmekle Malatyada Hacılar Câmiiinde bir akçe ile Yusuf kasr-ı yedinden imam olan Muhammed fevt olmakla mahlûlünden es-Seyyid Mustafa Halife'ye bin yüz elli yedi senesi Şabanı tarihiyle berât-ı mütezekkî tevcih olunduğu 13 Şaban 1157 tarihinde der-kenâr olmakla mahallinde hasmı murâfa'a ve kâdîsı arzı gelmedikçe der-kenâr olunmamak üzere kaydına şerh virilmek icâbdan hükm deyû musah hah fermân-ı âlî buyuruldu. Tahrîran fî 18 Ramazan 1157." (VGMA 1148:11; Ek IV).
46. "*Mukâta'â* kelimesi sözlükte tarla halinde vakfı idilmiş iken ba'dehû arsa veya bağ ve bağçenin tahvil olunmağa a'sara bedeli cânib-i vakfa maktû' bir icâre vermek şartıyla mülk hükmüne geçmiş yer anlamına gelmekte olup, mukâta'a kâtibi ise, söz konusu vakfa ait mukâta'âlı yerlere ilişkin kayıtları yazan kâtib, yazıcı anlamına gelmektedir.
47. "Der Nezâret-i Sadr-ı 'Âlî an Vakf-ı Mecdüddin Kara Fakı an Kazâ-i Tire ve İzmir." (VGMA 564:96).
48. "Der Nezâret-i Hz. Şeyhülislâm an Kazâ-i Erzincan an Vakf-ı Gülâbî Bey." (VGMA 564:106/b); "Der Nezâret-i Hz. Şeyhülislâm an Vakf-ı Ebussuud ve Mülhakâtı Ebu'n-Nasr an Kaza-i İskiliib." (VGMA 564:128).
49. "İnegöl Burusa Kazası'nda vâkî' İshak Paşa ve Tâcu'n-Nîsâ Hatun Evkâfı kurâlarının vazîfe-i mu'ayyene ile mukâta'a kitâbeti Davud fevtinden Seyyid Abdülbâkî'ye mütevellîsi Mustafa arziyla elli beş senesi Muharremi'nde ve yine yevmî iki akçe ba'de'z-zuhûr sûre tilâveti ciheti İbrahim fevtinden oğlu Mehmed'e kâdîsı Seyyid Halil arziyla elli altı senesi Muharremi'nde ve yine bir akçe ile ba'de'l-fecr sûre tilâveti ciheti Mahmud bin Mustafa'ya sene-i merkûmede kâdî-i merkûmun arziyla tevcih ve başka başka berât virilmeyüb Rûznâmçe-i Askerî'den ihrâc olunmağa bu misûllü muhasebâtta mukayyed ve nezâretde olan evkâfda bilâ arz-ı nâzır taraf-ı aske rîden berât virilmesi kâide-i tevcihâtta muğayir olmağa nâzır-ı mûma ileyhin arz-ı mûcibince terkinleri için iftihârul-emâcid ve l-ekârim bi'l-fiil Reisü'l-küttâb olan izzetlû Abdullah Nâil Efendi- dâme mecdihû- i'lâm itmeğin i'lâmı mûcibince cihât-ı muhdes e askerîden kayıtları ref' ve terkin olunmak için sâdır olan fermân-ı âlî mûcibince fî mâ bâ'de mütevellî-i vakf-ı mezbûr cihât-ı muhdes e-i mezkûre için vazîfe talebiyle ta'addîve rencide olunmamak için ise Burusa Kazası nâibine hitâben Divân-ı Hümayûn tarafından Emr-i Şerîf tahrîr ve asl-ı sûret iden fermân-ı âlî kalem-i mezbûrda hîfz olunmakla askerî rûznâmçesinde olan cihât-ı muhdes e-i mezkûrenin kayıtları ref' ve terkin olunmak için rûznâmçe-i askerîye fî 1166 evâsıt-ı Şa'ban tarihiyle ilm u haber tezkeresi virilmeğin mahalline kayd şod." (VGMA 1055).
50. "Kastamonu Sancağında Ayandon Nahiyesinde bulunan Medrese-i merhûm Bayram Gazi nâm sâhib-i hayrın Evkâfının 1 akçe ile kâtib ve 1 akçe ile nâzır ve 1 akçe ile câbi evlâ deyu şart ve tayin eylediği vakfiye-i ma'mûlün bihâsında mestûr olduğu Haremeyn Muhasebesi'nde mukayyed ve henüz berât olmamağa kitâbet-i muharrer ve nezâret İbrahim ve cibâyet Mustafa'ya tevcihi bâbında mütevellîyân-ı vakf Salih, Haremeyn'e inhâ eylediği meşrûr ve vakfiye mûcibince merkûmuna tevcih ve müceddeden mahalline kayd ve başka başka yerlerine berat virülmeyüb Askerî tarafına ilm u haber kâimesi virilmek ricâsına nâzır-ı vakf Daru's-Sa'âde Ağası Beşir Ağâ hazretleri arz itmekle mûcibince tevcih ve mahalline kayd ve askerî tarafına ilm u haber virilmek bâbında fermân-ı âlî sâdır olmakla asl-ı fermân ve arz Haremeyn Muhasebesinde hîfz olunub fî 7 Cemâziye'l-evvel 1165 tarihiyle askerî tarafına virilen ilm u haber-i kâime kayd olunub ve mahali terkin şod" (VGMA 1055).
51. "Kıdvetü'l-havâss ve l-mukarrabîn bi'l-fiil Saray-ı Cedide-i Âmire Ağası olan Mehmed -zîde uluvvehû- Sûdde-i Sa'âdete arz gönderib mûma ileyhin zir-ı nezâretinde olan evkâfdan İnegöl Bursa'da vâkî' müteveffâ İshak Paşa Câmii imâmeti yevmî altı akçe vâzîfe ile

5.4 . Arzuhâller

Yukarıda anlatıldığı üzere Osmanlı Devleti'nde haksızlığa uğradığına inanan askeriden veya reayadan herkesin şikâyet hakkı vardır. Haksızlığa uğradığına inanan kimseler yerel kurumları atlayarak doğrudan en üst mahkeme olan Divan'a yazabilirlerdi (Gündoğdu 2009:6). *Hurûfât Defterleri* kayıtlarında kazalar ahalisi tarafından özellikle vakıf görevlerine atanma konularında birçok şikâyet arzuhâlleri vardır (Eroğlu Memiş 2012: Ek V). Örneğin, Ser-Tarîkzade Şeyh Mehmed Emin Dîvân-ı Hümâyûn'a arzuhâl sunup Akyazu Kazası'na tâbî' çeşitli mevki-lerde bulunan vakıf mezra'âların sahibi olan kişinin çocuksuz vefatı üzerine, bu mezra'âların kendisine beratla verildiğini belirtmiştir. Ancak yabancı bazı kimselerin müdahalesi ile karşılaşan Ser-Tarîkzade Şeyh Mehmed Emin bu durumu bir arzuhâl ile bildirmiştir. Cevabında ise, mezraanın tasarruf hakkı Ser-Tarîkzade Şeyh Mehmed Emin'e verilmeyle birlikte, yine konuya ilişkin daha önce verilmiş fermân-ı âlîye referansla, Şeyhülislam tarafından atama kaydına şerh konulmuştur.⁽⁵²⁾ Bir diğer kayıtta ise, Yeni İl kazasında bulunan "*Samut Baba Tekyesi Vakfı'nın tekyenişini*"⁽⁵³⁾ olan Seyyid Molla Veli arzuhâl sunup, söz konusu tekkenin tekyenişini olarak görev yaparken, uygulamaya ve vakfiye şartına aykırı olarak, Sivas halkından Mehmed isminde

biri vakfa mütevellî gereklidir diyerek kendi adına berat alıp, bununla da yetinmeyerek tekyenişinlik görevini de kendi üzerine *ru'ûs-ı hümâyûna*⁽⁵⁴⁾ kaydettirmiş ve fakat henüz berat alamadan Üsküdar'a geçer iken denizde boğularak ölmüştür. Askerî Rûz-nâmçe kayıtlarında ise, bu görev hala Seyyid Molla Veli üzerinde gözükme olup, ru'ûs-ı hümâyûn-daki kaydının değiştirilmesi için durumunu arz etmiştir.⁽⁵⁵⁾

Sonuç olarak, burada verilen iki örnekte de açıkça görüldüğü üzere, Hurûfât Defterleri'nde yer alan arzuhâllerde genellikle vakıflarda görevli olarak çalışan kimselerin karşılaştıkları haksız uygulamalara ilişkin şikâyetlerini Dîvân-ı Hümâyûn'a kadar iletebildikleri ve yine aynı kayıtlarda yer alan cevaplarında ise, atamalara ilişkin zaman zaman gönderilen fermanlarla düzenlenen uygulamalara işaret edilerek haksızlığı giderici çözümler getirildiği görülmüştür.

5.5. Surreler

Yukarıda belirtilen kayıtlara ek olarak söz konusu defterlerin ilk sayfalarında yer alan kayıtlardan bazıları da İstanbul'dan Haremeyn-i Şerifeyne gönderilen surrelere ilişkindir. Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminden itibaren Haremeyn denilen

Mâliye tarafına virilen berât ile Mustafa Halil üzerinde iken ecânibden Ahmed bin Lütfullah zuhûr ve câmi-i mezbûr imâm-ı sâniye muhil-i cedid deydü kazâ-i mezbûr kâdîsı arzıyla 1166 senesi Zilka'desinde muhdes mücedded imâm-ı sâni cihetine Rûznâmçe-i Askeriden berat itdürüb mütevellî-i vakfı muharrer vazife mütâlebesiyle ve te'addiden halî olmağla mezkûrun muhdes berat kadî Rûznâmçe-i Askerîde ref' ve terkîn ve muhdes vazife mütâlebesiyle mütevell-i vakf bâ'isu'l-hükûm virilmek ricâ nâzır-ı vakfı mûmâ ileyh arz ve Anadolu Muhasebesin defterlerine nazar olundukda İnegöl Burusa'da müteveffâ İshak Paşa Câmiinin imâmeti yevmi 6 akçe vazife ile Mustafa Halil birâdereş üzerinde olduğu bulunmağın vech-i meşrûh üzere askeriden muhdes olan imâmet kaydı ref' ve ilm u haber kâimesi virilmek bâbında fermân-ı âlî sâdir ve sâdir olan fermân-ı âlî mücibince mezbûr muhdes berat ile mütevellî-i vakf ve vazife mütâlebesiyle te'addi itdirilmemek için İnegöl Bursa kâdisına hitaben Dîvân tarafından emr-i tahrîr vir ilmesi fermânım kalem-i mezbûrda hıfz olunmağla mezbûrun Rûznâmçe-i Askerîde olan muharrerât kaydı ref' ve terkîn olunmak için fi evâil-i Cemaziye'l-evvel 1167 tarihiyle virilen ilm u haber kâimesi mahalline kayd ve berat kaydı ref' ve terkîn olunmuştur." (VGMA 1055: 9).

52. "Ser-Tarîkzâde Şeyh Mehmed Emin Dîvân-ı Hümâyûna arzuhâl sunub Akyazu Kazası'na tâbî' Çarşığıkuru nâm karyede Ahmed fakihin beş müdlük yeri ile beş müdlük darı yeri ve yine kazâ-i mezbûra tâbî' Tepecik nâm mahalde dadlı su ile Çakırlar nâm karyede vakıf mezra'alara mutasarrıf olan Hüseyin bilâ veled fevt olmağla mahlûlünden zıkr olunan mezra'a kendüye tevcih ve yedine berat-ı 'âli inayet olunmuş iken ecânibden bazı kimesneler bivechin müdahaleden halî hasmı zuhûrunda murâfa-i olmadıkça der-kenâr ve tevcih olunmamak bâbında inayet taleb itmeğın hasmıyla murâfa'a olmadıkça ahire der-kenâr ve tevcih olunmamak üzere emr-i âlî isdârı ricâsına bi'l-fiil Şeyhülislâm olan Mevlânâ edâmallahu te'âla mezraanın tasarruf hakkı ile işaret itmeleriyle bin yüz elli beş senesi Rebiu'l-evvelinin on sekizinci günü tarihiyle muharrer olan fermân-ı âlî mücibince kaydına şerh virildi." (VGMA 1055:286).
53. Tekyenişin kelimesi sözlükte tekkede oturan, yatıp kalkan derviş anlamına gelmektedir (Pakalın 1983:448).
54. *Ruûs-ı hümâyûn kalemî (Ruûs Kalemî), vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve vilâyet kâdisı derecesine çıkmış, ilmiye sınıfı hâric olmak üzere, bütün devlet me'muriyetlerine girenlerin veya kendilerine evkaftan vazife verilenlerin muâmeleleriyle meşgul olup, kayıtlarını tutardı. Hazîne ve evkaftan maaş ve tahsisat alanların maaş işlerine burası bakar ve bütün işler bu kalemden sorulurdu. Ruûs kale minde, ruûs kalemî ruûsları, ordu ruûsları, rîkâb-ı hümâyûn ruûsları olmak üzere üç çeşit ruûs vardı. Tahvil ve ruûs kalemleri bugünkü özlük işlerinin görevini yaparlardı.* (BOA Rehberi, 2010:77).
55. "Erbâb-ı istihkâkdan Seyyid Molla Veli arzuhâl sunub Yeni İl Kazasında vâkî' Samut Baba Tekyesi Vakfı'nın tekyenişinliği bâ berat-ı âlişân üzerinde olup ânin derûnunda it'âm-ı ta'âm idüb aherden dahl olunması icab itmez iken Sivas sükkânından Mehmed nâm kimesne şer'a sülûk idüb ve zâviye bir mütevellîye muhtacdır deydü hilâf-ı şart-ı vakfı askeriden yedine berat alup ve âna dahî kana'at itmeyüb tekyenişinliği dahî .. ve berat ile üzerinde ref' ve mahallinde ba'dehu ba'de'l-murâfa'a i'lâm ve zabt olunmak için tevcih ve ru'ûs-ı hümâyûn itdürüb henüz tezkire ve berat itmeksizin Üsküdar'a geçer iken bi emrillahi te'âla Kızıklı kurbunda deryaya gark olmakla .... dahî Askerî Rûznâmçesinde başka başka der-kenâr olunmakla Tekye-i mezbûreye sâhib-i arzuhâl Molla Veli'nin mu'ayeneden alub ru'ûs itdiren Seyyid Mehmed fi'l-hakîka Üsküdar'a gider iken deryaya gark olduğu vâkî' ise Tekye-i mezbûr Muhasebe-i merkûmdan halâ sâhib-i arzuhâlin üzerinde olub ve ref'inden Ru'ûs dahî el-yevm kalemde mahfuz olmağın mahlûlûn den ibkâ için fermân-ı âlî buyurulur ise deydü izzetlü Reisü'l-küttâb el-Hac Abdi Efendi i'lâm itmeğın i'lâm mücibince ifa olunmak bâbında fi 2 Safer 1168 tarihinde sâdir olan Ru'ûs-ı Anadolu Muhasebesi'nde hıfz olunub Askerî Rûznâmçesinde olan kaydı ref' ve terkîn için virilen ilm u haber tezkeresi kaydı fi't-târihi'l-mezbûr." (VGMA 1148:156; Ek V).
56. *Surre kelimesi, dirhem ve dinarları bir araya getirilip, kesenin içerisine konularak bağlanması anlamına gelmektedir (İbn-i Manzûr, 1988:323).*

Mekke ve Medine beldelerine “*surre*”⁽⁵⁶⁾ veya “*surre-i hümayûn*” adları verilen alaylar vasıtasıyla çeşitli yardımların gönderildiği bilinmektedir. Osmanlılar, Mekke-i Mükerrreme’deki Padişahın temsilcisine (Mekke Emiri, Şerif), Medine-i Münevvere’deki Hz. Peygamber’in türbedârına, her iki şehirdeki cami personeline, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in soyundan geldiğine inanılan “*Seyyid*” veya “*Sâdât*” adı verilen kişiler ile Mekke ve Medine şehirlerinde yaşayan hac kafilisi rehberlerine çeşitli ödeneklerin ayrıldığı vakıflar kurmuşlardır (Yediyıldız, 1993:3-26). Vakıf yoluyla söz konusu kişi ve müesseselere tahsis edilmiş olan para ve hediyeler, “*surre alayı*” adı verilen bir merasimle, “*surre emîni*” muhafazasında ve “*surre nâibi*” denetiminde her yıl Recep ayının ilk günlerinde Osmanlı padişahları tarafından “*Mahâfil-i Hümayûn*” ile Haremeyne ulaştırılırdı. Haremeyn ahalisi de bu surrelere “*Sadakât-ı Rûmiyye*” adını vermişti (Uzunçarşılı, 1972:7-14; Yediyıldız, 1993: 162).⁽⁵⁷⁾

Defterlerde yer alan surrelere ilişkin kayıtlara bir örnek verilecek olursa; Kastamonu Sancağı’nda Ayandon Nahiyesi’nde bulunan “*Medrese-i Bayram Gazi Vakfı*”nın vakfiyesi ilgili Kalemde kayıtlı olmayıp mütevellileri Hasan ve Hüseyin ellerinde bulunan vakfiyeye göre vakfın gelirlerinden Medine fakirlerine ulaştırılmak üzere her yıl 40 kuruş gönderilmesi şartı bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu durum Haremeyn Müfettişi Nimetullah Efendi i’lâmı ile de teyit edilmiştir. Her yıl düzenli olarak Haremeyn Hazinesine bu 40 kuruşu teslim etmek şartı ile vakfın kendi nezâretlerine verilmesi talebi ile arzuhâl sunmuşlardır. Arzuhâle verilen cevapta ise; her yıl düzenli olarak Haremeyn Hazinesine bu 40 kuruşu teslim etmek şartı ile nezâretlerine ilhak edilmesi ve ellerinde olan vakfiyenin Haremeyn-i Şerife Muhasebesi’ne kaydedilmesi ve kişilere

başka başka berat verilmemesi için, *Askerî Rûznâme-çesi*’ne kaydının da vakfın nezâretine bakan *Dâru’s-Sa’âdeti’s-Şerife Ağası*’nın arzı ile kaydedilmesi *fermân-ı âlî* ile karara bağlanmıştır.⁽⁵⁸⁾ Burada da, örnek verilen diğer belgelerde olduğu gibi nâzır tarafından sunulan arz ve karara ilişkin *fermân-ı âlî* nin asıllarının Haremeyn-i Muhteremeyn Muhasebesi’nde saklanması ve atama kaydının da Askerî Rûznâme’ye kaydedilmesi istenilmiştir. Böylece vakıf çalışanlarından gelen şikâyetlere ilişkin yapılan uygulamalar ve takip edilen usûle ilişkin esaslar biraz daha netleşmiştir.

Sonuç olarak, çalışma çerçevesinde incelediğimiz defterlerin ilk sayfalarında yer alan ferman sûretleri ile kadı/ nâip/ mütevellî/ nâzır arz ve kişi arzuhâllerinde, defterlerin içeriğinde yer alan hemen her konuya ilişkin kayıtların tafsilatlı suretlerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu da defterlerin Kazaskerlik Rûznâme defterleri ile benzer bir usulle tutulduğunu ancak içerik açısından daha kapsamlı olan Hurûfât Defterleri’nin esasında *Askerî Rûznâme Defterleri* olduklarını desteklemektedir.

II. Kudüs Kazası Hurûfât Defterleri

VGMA’da, *Anadolu Hurûfât* serisi defterlerinden “*kaf*” harfli “*Kazâ-i Kudüs*” adı altında kayıtlar bulunmaktadır. Tablo 1’de görüldüğü üzere 25 *Hurûfât Defteri*’nde, Kudüs’le ilgili 94 sayfa ve 1644 kayıt tespit edilmiş ve bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Defterlerin içinde değişik sayılarda belge yer almaktadır. Bunların seyreklik ya da yoğunlukları yıllara göre Kudüs vakıflarına ait işlem hacmini göstermesi bakımından önemlidir. Defterler içinde, en az sayıda kayıt olanı (3 kayıt), 1114 ve 554 numaralı defterler olup, 342 adet kayıt barındıran 1107 nolu defter ise en fazla kayıt içeren defterdir.

57. Surrelere ilişkin detaylı bilgi için bkz. Münir Atalar, Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları, Ankara, 1991; Suraiya Faroqi, Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Dönemi’nde Hac: 1517-1638 (terc. Gül Çağalı Güven), İstanbul, 1995; Tufan Buzpınar, “Surre”, DİA, XXXVII, S. 567-569.

58. “Kastamonu Sancağı’nda Ayandon Nahiyesi’nde bulunan Medrese-i merhûm Bayram Gazi Medresesi Evkâfının vakfiyesi aklâmda mukayyed olmayub şart-ı vâkıf üzere ahâlî-i Haremeyne şart ve tayin eylediği surresi irsâl olunmakla Haremeyn-i Şerife Kalemine kayd ve beher sene kırk gurus Surre-i Şerife vakt ve zamanıyla teslim-i Hazîne-i Haremeyn eylemek şartıyla nezâretlerine ilhak olunmak ricâsıyla mütevellîleri Hüseyin ve Hasan arzuhâl ve istid’âyı inâyet itmeleriyle mezbûrânın yedlerinde olan vakfiyede galle-i vakıfıdan Medine-i Münevvere fukarasına beher sene kırk gurus irsâl meşrûr ve kayd ve ihticâca salih olduğu halâ Haremeyn-i Şerife Müfettişi Nimetullah Efendi i’lâm idüb medrese-i merkûmenin tevliyeti mezbûrân Hüseyin ve Hasan veledân-ı Mahmudun iştirâken üzerlerinde olduğu Askerî Rûznâmeçesinde mestûr olmakla vech-i meşrûh üzere beher sene vakt ve zemânîyle meblâ-ı mezkûru teslim-i hazîne itmek şartıyla nezâretlerine ilhak ve vakfiyesi Haremeyni Şerife Muhasebesine kayd ve kaydı mücibince mezbûrânın yedlerine başka başka berât-ı ‘âlişân virilüb Askerî Rûznâmeçesine ilm u haber virilmek ricâsına halâ nâzır-ı vakf olub bi’l-fiil Daru’s-Sa’âdeti’s-Şerife Ağası olan -iftihârul-havâss ve’l-mukarrabîn mu’temedi’l-mülûk ve’s-Selâtin- devletlû sa’âdetlû Beşir Ağa -dâme uluvvehû- hazretleri arz itmeğin mücibince berât ve ilm u haberi Askerî Rûznâmeçesine virilmek bâbında fermân-ı âlî sâdır olmağın aslı- arz ve fermân-ı âlî Haremeyn-i Muhteremeyn Muhasebesinde hıfz olunub ber minvâl-i meşrûh Askerî Rûznâmeçesine fi 22 Safer 1164 tarihiyle verilen ilm u haber kâimesi kaydı olundu fi t-târihi’l-mezbûr.” (VGMA 1055:8; Ek VI).

Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya Da Askerî Rûzname Defterleri Ve Önemi:
Kazâ-i Kudûs-i Şerîf Örneği

Tablo 1:

Kudûs Kazâsı Hurûfât Defterleri ve Kayıtları

Sıra No	Hurûfât Defteri No	Fihrist Kudûs Kayıt No	Toplam Def-ter Sayfası	Kudûs'le İlgili Sayfa Aralığı	Kudûs'le İlgili Sayfa Toplamı	Kudûs'le İlgili Kayıt Toplamı	Kayıtların Başlangıç ve Bitiş Tarihleri Hicri	Kayıtların Başlangıç ve Bitiş Tarihleri Miladi
1	1160	117	229	222-225	4	147	1102-1118	1690-1706
2	1142	85	297	175-176,	256 3	22	1104-1202	1692-1787
3	1140	245	763	504-508	5	56	1107-1111	1695-1699
4	1107	2	206	3-15	13	342	1115-1135	1703-1722
5	1119	110	484	223-225	3	56	1135-1137	1722-1724
6	1091	77	358	125	1	19	1138-1138	1725
7	1128	86	292	135-136	2	44	1139-1140	1726-1727
8	1139	87	400	185-186	2	44	1140-1143	1727-1730
9	1109	6	345	38-42	5	114	1143-1154	1730-1741
10	1112	1	260	20-29, 6-9	14	206	1155-1167	1742-1753
11	1110	131	243	231-237	7	115	1168-1174	1754-1760
12	1108	1	192	6-9	4	68	1175-1181	1761-1767
13	1125	64	144	124-125	2	16	1182-1184	1768-1770
14	1114	10	169	19	1	3	1184-1184	1770
15	1115	1	215	1	1	4	1186-1188	1772-1774
16	1111	54	265	165-173	9	117	1189-1198	1775-1783
17	1216	15	270	7	1	11	1181-1199	1767-1784
18	1113	35	281	95-97	3	35	1199-1203	1784-1788
19	551	99	267	202-206	5	55	1203-1209	1788-1794
20	552	37	362	129-130	2	30	1210-1215	1795-1800
21	553	38	315	89-90	2	23	1217-1222	1802-1807
22	554	25	275	80	1	3	1204-1226	1789-1811
23	555	25	399	88	1	27	1227-1236	1812-1820
24	556	39	264	106-107	2	12	1239-1244	1823-1828
25	557	43	232	84	1	4	1245-1250	1829-1834
Toplam					94	1644	1102-1250	1690-1834

Bu çalışma çerçevesinde tespit edilen Kudûs vakıfları, vakıf eserleri, vakıflarda çalışanlar, görev türleri ile almış oldukları ücretler gibi veriler başka bir çalışmada değerlendirilecektir. Çalışmamızın bu kıs-

mında, incelenen defterlerde yer alan Kudûs-i Şerif Kazası kayıtlarına göre oluşturulan kurum türlerine göre belge sayıları oranlarını vermekle yetinilecektir (Tablo 2).

Tablo 2:*Kurum Türlerine Göre Belge Sayıları ve Oranları*

Kurumlar	Belge Sayısı	Belge Oranı (%)	Bölüm Toplamı
Eğitim Kurumları			
Medrese	197	11,98	% 13
Mekteb/Muallimhane	8	0,48	
Dâru’l-Hadîs	6	0,36	
Dâru’l-Kurrâ	8	0,48	
Dinî Kurumlar			
Mescid	67	4,13	% 60
Cami	367	22,32	
Musalla	5	0,30	
Köy Mescidi	9	0,54	
Köy Camii	33	1,94	
Tekke	13	0,79	
Zâviye	113	9,70	
Hangâh	36	2,18	
Ribât	7	0,42	
Merkad	58	3,52	
Türbe	101	6,14	
Makam + Makber	50+1	3,10	
Tilâvet ve Dua	73	4,44	
Kilise	10	0,60	
Sosyal ve Beledî Kurumları			
Çeşme/ Sebil	10	0,60	% 3
Hamam	4	0,24	
Memşâ	2	0,12	
Han	3	0,18	
İmarethane	2	0,12	
Bîmârhane	10	0,60	
Sosyal Yardım	22	1,34	
Diğer Vakıf Kayıtları	329	20,07	% 20
Mahkeme	57	3,47	% 3,5
Esnaf Teşkilâtı	27	1,64	% 2
Şehir Hayatı	1	0,06	% 0,05
Belirtilmeyen	16	0,97	% 1
Toplam	1644	100	100

Burada tablo halinde verilen kayıtlarda, Kudûs'ün kutsiyetine binaen en fazla vakıf kaydının dinî hizmet ve eğitim amaçlı vakıflara yapıldığı görülmüştür. Çünkü Kudûs'te kent kimliğinin ve dokusunun en önemli bileşkesi başından beri "kutsallık" olmuştur. Kudûs'ün en eski kutsallık merkezi olan Harem-i Şerif olarak bilinen alanın yeri, Kudûs'ün M.Ö. 1000 tarihinde Davud Peygamber tarafından fethinden beri değişmemiş ve bu alan, kenti yöneten siyasal iktidar hangi dini temsil ederse etsin kentin dinî merkezi olmaya devam etmiştir (Avcı, 2004: 23). Yine Tablo 2'de görüldüğü üzere, özellikle, peygamber, sahabe, evliyaullah gibi dinî bakımdan saygın kişiler adına yaptırılan cami, mescit, zaviye, hangâh, türbe, makam, merkad gibi vakıf hayratlara ilişkin kayıtlar sayıca oldukça fazladır. Eğitim hizmeti amaçlı vakıfların ise, çoğunlukla Eyyübî ve Memlûkler Dönemleri'nde inşa edilmiş medreseler olduğu dikkati çekmiştir.⁽⁵⁹⁾ Her üç semavi din için de kutsal kabul edilen Kudûs'ün bir tasavvuf ve kültür merkezi olarak dinî ve eğitim kurumlarının sayıca çokluğu anlamlıdır.

Bu bağlamda Osmanlı Dönemi'nde de Kudûs Sancağı Müslüman, Hristiyan ve Musevî dinlerinin eşsiz bir kesişme noktasıydı. Her üç semavî din mensubu halkların kutsal merkezlerinden biri olan Kudûs kenti Müslümanlar açısından İslamiyet'in birinci kıblesi ve Hz. Muhammed'in Miraç hadisesinin meydana geldiği yer olarak büyük bir manevî itibara sahiptir (Nasr 1998; Talhami 1996). Yahudiler için, Kudûs yaratılışın başladığı, insanla Tanrının kaçınılmaz buluşmasının gerçekleşeceği, evrenin çekirdeği ve merkezi olarak, ruhani bir başşehir olma özelliğini taşıyordu. Hristiyanların gözünde ise, Kudûs Hz. İsa'nın öldüğü ve yeniden dirildiği yer olarak dinî öğretilerde büyük bir öneme sahipti (Avcı, 2004: 31). Yafa ve Akka üzerinden Kudûs'e gelen hacılar, Akdeniz çevresindeki dinsel cemaatler arasında bağlar kuruyor ya da var olan bağları güçlendiriyorlardı. Kudûs onlarla uluslar arası bir kent, bir halklar, diller ve mezhepler mozaiği haline gelmişti. Çölün ortasındaki Lût Gölü, insanları Kudûs'e çekiyor ve Akdeniz'in cazibesini dengeleyecek bir karşı ağırlık merkezi oluşturuyordu. Bedevilerle olan ekonomik, ailevi ve askerî ilişkiler ve Mekke ile Medine'ye giden hac yolu, en azından yerel boyutta deniz üzerinden kurulmuş bağlantılar kadar önemliydi (Singer, 2004: 45; Cohen, 1989; Lewis ve

Cohen, 1978: 84-104). Kudûs çevresindeki, bu unsurlar, bölgeye imparatorluk içinde özel bir konum kazandırıyor.

1. Kazâ-i Kudûs-i Şerîf Vakıf, Mahkeme ve Esnâf Teşkilâtı Atama Kayıtları ve Toplumsal Tarih Açısından Önemi

İncelediğimiz defterlerde yer alan vakıf görevlisi atama kayıtları belirli bir sıra ve düzen içerisinde; idari yapısına göre yerleşim birimi, mahalle, vakıf adı, vâkıf, görev türü, eski ve yeni görevlilerin isimleri, görev değişiminin nedeni, ücret, arz yazma yetkisine sahip idareci ve belge kayıt tarihi gibi kapsamlı verileri içermektedir. Vakıf, mahkeme, esnaf ve şehir hayatına yapılan görevli atamaları Kudûs Kazası toplumsal tarihi bakımından ele alınırken atamalara ilişkin kısa örnekler verilerek, atama süreçleri tanımlanmaya çalışılacaktır.

Defterlerde yer alan tipik atama kayıtlarına ilişkin örnek verilecek olursa;

"Kudûs-i Şerife tâbi' Nablusda Sârimî İbrahim Vakfı'nın evlâdından Ebu'l-Vefâ ve Ebu'l-Bekâ Vakıflarının mütevellîsi ve nâzırı Yunus bin Mehmed fevt sulbî oğlu Mehmed'e bâ mu'ayyene kâdîsı Abdullah arzıyla inayet. Şa'ban 1108." (VGMA 1140:245/21; Ek VII).

Bu kayıta, vakfın bulunduğu mevkii kaza ve kasaba gösterilerek, vâkıflara yönelik detaylı bilgi verilmiş, bir önceki görevlinin vefat etmesi ile yerine mütevellî ve nâzır olarak yeni atanan görevli zikredilmiştir.

Hurûfât Defterleri kayıtlarında atama yapılan görev mutlak surette kaydedilmiştir. Bu görev bazen görevli adı (örn. kâtib, mütevellî gibi), bazen de görev adı (örn. kitâbet, tevliyet gibi) yazılmıştır. (VGMA 1142:84/10; 1142:84/13).

Bazı görevler ise daha detaylı bir şekilde kaydedilmiştir. Örneğin, başkâtib (VGMA 1119:110/29), müezzin-i reis (VGMA 1140:245/25), Hanefî imamı (VGMA 1119:110/27), tilâvet-i Kur'an (VGMA 1112:1/60) ve kâri-i ma teyessere (VGMA 1107:2/139) gibi.⁽⁶⁰⁾

59. Kudûs'te 18. yüzyılda faaliyet gösteren eğitim kurumları için bkz. Eroğlu Memiş 2012: Bölüm 2; ayrıca Kudûs'te kurulan hayrî vakıflar için bkz. David S. Powers, "Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jereusalem", Archivum Ottomanicum, vol: 9, (Wiesbaden: Germany, 1984) 163:202. Powers (1984:163-202)'in 131 (932 H. /1525-1526 M.), 342 (970 H. /1562-1563 M.) ve 552 (980 H. /1572-1573 M.) numaralı Evkaf Tahrir Defterleri'ne dayandırdığı çalışması, Osmanlı'nın Kudûs hâkimiyetinde olduğu ilk yıllardan itibaren 47 yıllık süre içerisinde hayrî amaçlı vakıflar olarak kaydedilen Kudûs vakıflarına ilişkin, vakfın adı, kurucusu, kurulduğu tarih ve vakfın akarlarına yönelik bilgiler sunmaktadır. Çalışmada söz konusu üç kayıta yer alan Kudûs'te 58 vakıf kaydı tespit edilmiştir.

60. Kudûs Hurûfât Defterleri kayıtlarında yer alan görev türlerine ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Eroğlu Memiş 2012: Bölüm 3.

Tayin edilen kişinin adı, genellikle “es-Seyyid” olarak anılmaktadır.⁶¹ Ayrıca el-Hâc lakabı da kayıtlarda sıkça zikredilmiştir. Bazı kayıtlarda ise aile adı, Âlemî-zâde gibi, zikredilmekle birlikte, çoğunlukla görevli babasının adıyla birlikte anılmaktadır.

Bazı kayıtlarda görevden çeşitli nedenlerle ayrılan bir kişi yerine, birden fazla kişi atanmıştır. Örneğin;

“.....harâbe müşrif olub ta'mîr ve külliye inşâyâ muhtac olduğundan ahâlî-i nahiye sâkinlerinden Seyyid İsmail bin Seyyid Ahmed türbe-i şerifi ta'mir ve termim idüp ber-vech-i hasbî tevliyet ve nezâretine dahî bâ berât-ı 'âlî yani mezbûr İsmail fevt mahlûlünden sulbî oğulları Seyyid Hüseyin, Seyyid Osman, Seyyid Muhammed Said ve Seyyid Halil, Seyyid Abbas, Seyyid Mustafa nâm karındaşlara babaları berâtı mûcibince merkûmûna ber-vech-i iştirâken tevcih buyuruldu. Cemâziye'l-evvel 1241, yevm 25.” (VGMA 556:37/6).

Atamalarda yeni atanan kişilerin baba-oğul, karın-daşlık, emmizâdelik, oğlunun oğlu gibi yakınlık durumu da belirtilmektedir. Örn:

“Kudûs-i Şerifte Şeyh Musa Cemaleddin es-Sâmin Remle Nahiyesinde Sar'a nâm karyede Câmi-i Şerifin tamir ve tenvîr ve ferşine galle-i mâ'lûmesinin sarfa vakfın tevliyet ve nezâreti ba takrîr-i şer'î vâkıf-ı mezbûrun evlâd ve evlâdına vakf ve şart idüp ber mûceb-i şart-ı vâkıf vakf-ı mezbûrun evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere tevliyet ve nezâretine erbâb-ı istihkaktan Seyyid Derviş ve biraderleri Seyyid Ahmed, Seyyid Osman ve Seyyid Halil an evlâd-ı vâkıflar bi'l-fi'il taraflar olup yedlerinde berât olmayub bî-berat olmalarıyla Der-Sa'âdetden cihet-i mezkûreye ber-vech-i meşrûta ale'l-iştirâk vakf-ı mezbûra babalarına tevcih olunmak bâbında Kâdî-i Muhammed Şeyh zîde-fazluhû arz itmekle kuyûdâta bade'l mürâca'a...” (VGMA 557:43/1).

Tâyin bu kısmında, eğer görev hisseye ayrılmışsa o da ayrıca belirtilmektedir. Aileye hasredilen görevlerde, babanın vefatından sonra iki oğla nısıf (yarım) olarak verilmekte, oğulların oğullarına hisse daha da parçalanarak geçmektedir. Böyle karmaşık hisseli durumlar da vardır. Örneğin:

“Kudûs-i Şerifde Hz. Davud 'aleyhi's-selâm Zâviyesinde bâ-mu'ayyene ile meşihat-i şerife ve tevliyet-i evkâf-ı münife ve nezâretinin mutasarıfı

olan Seyyid Şeyh Muhammed ed-Davudî bundan akdem fevt olup yerine müteveffâ-yı mezbûrun emmizâdeleri olup ve hidmet-i şerifeler 13 sehim itibar olunarak sihâm-ı mezkûrdan iki sehim Derviş ve Ahmed ve Osman ve Halil ve Muhammed Taha ve Şakir ebnâ-yı Süleyman Taha'ya ve bir sehim Muhammed ve Araka ve Ahmed ebnâ-yı Ali Araka ve bir sehim Abdulvehhab bin Salihe ve bir sehim İbrahim bin Mustafa'ya ve bir sehim Abdülcelil ve Hüseyin ve Abdülkadir ebnâ-yı Abdulhay'a ve iki sehim Muhammed bin Ahmed Fethullaha ve bir sehim Muhammed ve Ahmed ibney Yahyaya ve bir sehim Yusuf ve Ahmed ibney Vefaya ve nısf sehim Ebu Bekir ve Osman ve Davud ve Abdurrahman ebnâ-yı Abdullah bin Halil'e ve nısf sehim Ebu Bekir ve Osman ve Davud ebnâ-yı Hasan'a ve bir sehim Hasan ve Hüseyin ve Halil ebnâ-yı Mahmud'a ve nısf sehim Hasan Enis bin Halile ve nısf sehim dahî Davud ve Ahmed ibney Şeyh Muhammed'e, müteveffâ-i mezbûrun mahlûlünden meşihat ve tevliyet ve nezâret-i mezkûre ber-vech-i meşrûta merkûmûna tevcih ve yedlerine bir kıt'a berât-ı'âlîşan virilmek bâbında Kâdîsı Mevlâna Muhammed Şeyh Efendi arz itmegin rûznâmçe-i askerîye nazar olundukda... ..tevliyet-i mezkûre 13 sehim itibarıyla bâlâda bast ve beyân olunan sihâmlar merkûmûna tevcih buyuruldu fî Zilka'de 1244 Yevm 17.” (VGMA 556:37/11).

Eski görevlinin vefatı durumunda görevi devam ettirecek evladının bulunmadığı anlamında bilâ veled fevt gerekçesi ile yeni bir görevli atanmıştır. Örneğin:

“Kudûs-i Şerifte Mağribîler Tekyesi'nde vazife-i mu'ayyene ile şeyh olan es-Seyyid Ahmed bin es-Seyyid Muhammed bilâ veled fevt mahlûlünden es-Seyyid eş-Şeyh Ali ibni Salih kendüye tevcih olunmak bâbında istid'â-i inayet etmeğin...” (VGMA 557: 43/3).

Vakıf görevlileri atandıkları görevlerde ömürlerinin sonuna kadar hizmet ederlerdi. Ancak, halkın şikâyeti üzerine; ehil olmayan, usulsüz olarak göreve gelen, suç işleyen vakıf görevlilerinin yapılan tahkikat sonunda, şayet iddialar doğruysa işlerine son verilirdi Buna ilaveten görevlerinden kendi rızalarıyla çekilebilirlerdi. Vakıflarda çalışanların işlerini istedikleri ve verimli olduklarına inandıkları zamana kadar yapmalarına olanak sağlayan bu sistem ile hayır kurumlarında her zaman güler yüzle hizmet sunma olanağı elde edilmiştir.

61. Osmanlı'da seyyidlik hakkında detaylı bilgi için bkz. Rüya Kılıç, Osmanlı Devleti'nde Seyyidler ve Şerifler (XIV-XVI. Yüzyıllar), Ankara: Kitap Yay., 2012

Kudûs Hurûfât Defterleri'nde de Kudûs Mahkemesi Şafi kitâbeti ehil olmamakla ref'inden yeni bir kişiye tevcih edilmiştir (VGMA 1128:68/32).

Görev Değişiminin Nedeni: Osmanlı toplumsal tarih bakımından kayıtlarda dikkat çeken bir diğer nokta ise, kadı/ nâib/ müteveli/ nâzir tarafından yapılan tayin tekliflerinin gerekçesidir.

Bu teklifler temelde iki esasa dayanmaktadır:

1. İlk ve Yeni Tayin: Bir zaruret dolayısıyla böyle bir görev ve kişiye ihtiyaç duyulması nedeniyle yapılan atamalar olarak “müceddeden” (yeniden) deyiimiyle belirtilmiştir. Bazen görevli kişi görevini sebepsiz olarak terk ederse, yeni yapılan tayin de müceddeden olmaktadır. Bu gibi durumlarda,

bazı görevler babadan oğula veya o aile içinde olageldiğinden, aile değişmesi söz konusu olduğunda bu deyim kullanılmış olmalıdır.

2. Yahud da o yer, herhangi bir sebeple boşalmış, yani “mahlûl” olmuştur. Mahlûller, eğer bu genel ifade kullanılmamışsa, şu sebeplerden dolayıdır:

a. Ölüm sebebiyle boşalma: Müslümanlar için “fevt”, gayri Müslimler için ise “mürd” deyiimi ile ifade edilmiştir.

b. Görevden alınma, azil: “ref”.

c. Görevi bırakma, terk etme: “terk”, “keff-i yed” veya “kasr-ı yed”.

d. Görevi bir başkası lehine olarak bırakma: “ferağ” kelimesi ile ifade edilmiştir (Baykara, 1990:10-11).

Tablo 3.
Kudûs Hurûfât Defterleri Kayıtları'nda Yer Alan Görev Değişikliği Sebepleri

Sıra No	Görevden Alınma Sebebi	Kayıt Adedi
1	Fevt mahlûlünden	690
2	Mücedded	200
3	Mahlûlünden	192
4	Ferağından	104
5	Zayı'den	50
6	Bilâ veled fevt mahlûlünden	41
7	Kasr-ı yed	50
8	Ref'inden	45
9	Bâ-hüccet	22
10	İbkâ	17
11	Lazım olmakla	18
12	Bâ-berat	8
13	Bâ-arz	7
14	Şart-ı vâkîf	2
15	Terk	2
16	Müteveli tezkiresi	1
17	Bâ-ferman	1
18	Sehven	1
19	Sebep belirtilmeyen	193
Toplam		1644

Yukarıda verilen tabloda da görüldüğü üzere, vakıflara yapılan yeni atamaların en önemli nedeni olarak ölüm nedeniyle görevin boş kalmasıdır. Bunu beratın yenilenmesi ve yanma, kaybolma vs. nedenlerle beratların zayıf olması gerekçesiyle yenilenmesi takip etmiştir. Ayrıca, sebep belirtilmeden görevin “*mahlûl*” (boş) kalması nedeniyle de 193 atama yapıldığı görülmüştür.

Defterlerde görülen “*bâ-berat*” ibaresi ise adı geçen görevlinin padişahın berat aldığını ve bu beratı rûnâmçe'ye kaydettirdiğini göstermektedir. Öte yandan, bazı kayıtlarda görevli atamaları kadından alınan bir hüccetle fakat bilâ-berat mutasarrıf (beratsız) kaydıyla yapılmakta idi. Bu fiili durumlarda mahallî kadılıktaki kayıtlar geçerlidir (Baykara, 1990:6). Özellikle İstanbul'a uzak yerlerde sistemin bu şekilde işlediği ve hatta adları kadıya dahi ulaşmayan bir yönetici zümreden bahsedilmektedir. Kudüs Hurûfât Defterleri kayıtlarında da durum pek de farklı değildir. Kudüs'e ilişkin incelenen kayıtlarda vakıflara yapılan görevli atamalarının pek çoğunun beratsız yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca padişahlar değiştiğinde tüm memurların beratları yenilenirdi (İnalçık, 2005:64; Özcan, 2000:108-114). Ancak bu durumun Kudüs Hurûfât Defterleri'nde pek de göz önüne alınmadığı ve nadiren de olsa “*ibkâ*”⁽⁶²⁾ kaydı ile kişilerin görevlerine devam ettiklerine işaret edildiği tespit edilmiştir.

Arz yapma yetkisine sahip idareciler; kadı, nâip ve mütevellidir. Nezâretleri bir makama meşrûta olan vakıflarda ise nâzır (sadrazam, şeyhülislam, babû's-saâde ağası, dâru's-saâde ağası gibi) tarafından arz yapıldığı tespit edilmiştir. Kudüs Hurûfât Defterleri'nde görevli atamaları genellikle kadı arzıyla ve bazen de nâibin arzı ile yapılırken (VGMA 551:99/47-48; 552:37/9; 552:37/15), zaman zaman da mütevellî ve nâzır dışındaki görevlilerin, mütevellînin arzı üzerine beratla atandığı tespit edilmiştir. Öte yandan, Kudüs-i Şerif'te “*Medrese-i Elhamr Vakfı*”na yapılan atamalar şeyhülislam arzı ile yapılırken (VGMA 1110:131/73), “*Muhammed Ağa Tavâşî Vakfı*”na yapılan atama ise, mütevellî arzı ile yapılmıştır (VGMA 1160:226/134).

Kudüs Kazası Mahkemesi'nde görev alanların bazılarına 17. yüzyıl ortalarında ziyaret ettiği Kudüs

Mahkemesi'nde kadının altında çalışan görevlilerin (ağaların) listesine Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde rastlarız. Bunlar arasında bir muhızırbaşı, soruşturma yürüten kolluk görevlisi, mimarbaşı, mühendisbaşı, mu'temedbaşı, sarrafbaşı, kethüda, defterdar, subaşı, şehir kethüdası, kumaş pazarının muhtesibi, lonca şeyhleri ve kentteki 700 vakfın mütevellîleri anılır⁽⁶³⁾ (Singer 1994: 39). Vakıf atama kayıtlarına göre daha kısa bilgilerin yer aldığı mahkeme kayıtlarında; öncelikle mahkemenin bulunduğu ilgili kaza adı, eski ve yeni görevli adı, atanan kişi, tâyin cinsi ve tarih yer almaktadır.

Mahkeme kayıtlarına örnek verilecek olursa;

“*Kudüs-i Şerif Mahkemesinde baş kâtib Sun'ullah'a müceddeden. Zilhicce 1104*” (VGMA 1142: 84/1).

Söz konusu kayıt oldukça kısa ve özet bilgi niteliğinde olup, Kudüs-i Şerif Mahkemesi'ne yapılan başkâtib ataması kaydedilmiştir. Bir diğer kayıta ise;

“*Kamâme ve sair kenâisde mütemekkin ehl-i zimem umûr-ı mühimmelerini görmek için mahkemede tercüman es-Seyyid Fethullah bâ hüccet mutasarrıf iken filan almakla ref'inden es-Seyyid Fethullah'a. Cemaziye'l-evvel 1133*” (VGMA, 1142:84/20; 1109:6/89).

Yukarıda verilen ikinci kayıta Kudüs'te bulunan gayrimüslim tebaanın iş ve işlemlerinin yürütülebilmesi için tercüman ataması yapılmıştır.

Hurûfât Defterleri'nde esnaflıkla ilgili görevli atamaları da yıllar ve kazalar itibariyle kaydedilmiştir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, Hurûfât Defterlerinden 1142 numaralı defter 1102-1255/1691-1255 tarihleri arasında yapılan mahkeme görevlileri, esnaflık ve şehir hayatı ile ilgili atamaları, elif harfi ile başlayan kazalar dışında, toplu bir şekilde özetle ele almıştır. Anılan defterde yer alan kayıtlardan esnaflıkla ilgili görevliler şu şekilde tespit edilmiştir:

- a. Şeyhlik, meşihat, şeyh-i seb'a,
- b. Ahî-baba,

62. *ibkâ* sözlükte, tâyinleri her sene, bir sene müddetle yapan memurlardan bu müddet bitmeden evvel hizmetleri beğenilenlerin yeniden bir sene için yerlerinde kalmalarına müsaade edilmesi anlamında gelmekte olup, Arapça bâki, devamlı, sürekli kılma manasındadır (Pakalın 1983:12). Kayıtlarda ise kişilerin var olan görevlerine devam ettikleri, yani atamaların aynı kişiler üzerinde kaldığına işaret etmektedir.

63. “Ve dahi mollanın destinde mahkeme hidmetine me'mûr berât-ı pâdişâhî ile yirmi ağalık vardır. Evvelâ muhızırbaşı rikâb-ı hümâyûn tarafından keçeli kapucudur. Ru'ûs-ı hümâyûn ile zabt ider. İkinci Ağa Kudüs-i Şerife gelen su nâzırı mükellef ağalıktır. Üçüncü Ağa mimarbaşı ve dördüncü mühendisbaşı ve beşinci mu'temedbaşı ve altıncı sarrafbaşı. Cemii ulemaya surre [i] padişahî geldi elinden çıkar. Ve yedinci Ağa veznedarbaşı ve sekizinci subaşı ve dokuzuncusu bazarbaşı ve onuncu şehir kethüdası ve on birinci bezazistan kethüdası. Hulâsa-i kelâm cemî' esnafın şeyhleri her gün mahkemede hazır olup hidmet iderler.” (Parmaksızoğlu, 1982: 463); Jennings (1978), s. 136-7'de yine 17. yüzyılda Kayseri'deki işleyişine dayanarak mahkeme görevlilerini ayrıntılarıyla tanımlar

- c. Kethüdâlık; kelime anlamı yardım demek olup, esnaflıkta olduğu gibi mahalle ve köy önderlerine de bu ad verilir,
- d. Yiğitbaşı,
- e. Ustabâş; ...başı veya reis-i...,
- f. Keyyâl, vezzan, kantarcı, ölçekçi; aynı hizmetin farklı adlarıdır,
- g. Dellallık, dellal-baş, münâdi-baş,
- h. Duâcılık,
- i. Müjdecilik, sâilik ve diğerleri. (Baykara, 1990:15).

Kudûs Hurûfât Defterleri kayıtlarında yer alan esnaf teşkilâtına ilişkin kayıtlarda; atama yapılan mahal, vazifenin adı, tayin cinsi, teklif edilen kişinin adı ve tarih sırası takip edilerek atamalar yapılmıştır

"Kudûs-i Şerîfde Nablus Kasabası'nda vâkî etbbâ ve cerrahîn üzerlerine şeyh olmakla ..olan Mehmed Bedir nâm kimesne ilm-i tıbb ve cerrah ve 'ulûmunda mâhir olmağın yedine hüccet virilüb bî berat olmağın tâife-i mezbûrun reisliği müceddeden buyuruldu." (VGMA 1112:1/153; Ek IX).

Burada yer verilen örnekte atama kaydının oldukça kısa ve öz tutulduğu görülmektedir. Ancak bazı kayıtlarda daha detaylı bilgilere de yer verilmiştir. Örneğin:

"Kudûs-i Şerîfde ehl-i hiref-i dülbend basmacı kadîmden beru hindi bezi ve dülbendi ve sair yerlu boğası iştigal idenler üzerlerine kethüdâlık müceddeden Hacı Kadriye. Receb 1196." (VGMA 1113:35/21).

Yukarıda yer verilen örnekte basma, tülbent ve bunların boyanması işlerini yürüten esnaf taifesine kethüda atanması yapılmıştır. Bir diğer örnekte;

"Kudûs-i Şerîfde hâvî basmacı esnafı olanlar kadîmden beru hindî bezi ve dülbend ve sair yerlü boğası üzerine iştigal iderler iken üzerlerine bir kimesne kethüda ve şeyh nasb ve tayin olduğundan her bâr beyinlerinde nizâ' ve ihlal munkatî olduğundan ma'ada bazıları kalıb boya iştiğal ile ibâdullah is'âdlarının itlâfına bâ'is olmağla ba hüccet-i şer'iyye cümlelerin muhtarı el Hac Kadrî bin Osman kethüda ve şeyh olub, yedinde berat olmağla bâ-hüccet-i şer'iyye mücibince tevcih buyuruldu." (VGMA 1111:54/78).

Esnaf teşkilâtının şeyh ve kethüdası olmaması nedeniyle uygulamaların bozulduğuna işaret edilmiş, bu nedenle de söz konusu boyacı esnafı teşkilâtının

kethüda ve şeyhliğine el-Hâc Kadrî bin Osman atanmıştır.

BBurada kısaca kayıt örneklerine yer verilen defterlerde yazılı atama kayıtlarının incelenmesinden: idarî bakımdan Kudûs Sancağı ve adlî bakımdan da Kudûs Kazası olan ve merkezi Kudûs kenti olan coğrafyanın sosyal hayatına ilişkin kıymetli bilgiler bulunduğu görülmüştür. Öncelikle, vakıf kayıtları görevliler açısından incelendiğinde büyük bir çeşitlilik dikkat çekmiştir. Özellikle okuyuculuk (*kârî*, *kurrâ*) cihetine verilen detaylı adlandırmalarda olduğu gibi çok çeşitli vakıf görevli türleri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Görevliler arasında en çok ataması yapılan görevliler dinî hizmet vakıfları görevlilerinden şeyh ve imamlardır. Kayıtlarda yer alan görevlere bazen bir görevli atanırken, bazen de görevlerin birkaçının bir araya getirilerek tek görevli atandığı da olmuştur.

Görevlilere ödenen ücretlerde belirli bir standardın olmadığı tespit edilmiştir. Şehirden şehire, vakıftan vakıfa aynı işe verilen ücretler arasında bazı farklar olabilmektedir. İki ayrı vakıfta görev yapan câbiden biri 10, diğeri 2; müezzinden biri 9 diğeri 1 akçe alabilmektedir. Çok genel hatlarıyla ücretler değerlendirilecek olursa da, kayıtlarda ücretleri belirtilen görevlilerden çoğunun günlük 0-5 akçe arasında ücret aldıkları görülmüştür

Görevlilerin tayini ve görevlilere verilen ücretler, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu da en açık bir şekilde yansıtmaktadır. Öncelikle ücretlerin düşüklüğü bu durumun ilk göstergesidir. Örneğin, Ömerî Mescidi Vakfı'nın günlük 2 akçe ücret ile tevliyet ve nezâret görevi vefat eden kişinin 3 oğluna bırakılmıştır (VGMA 1107:2/161). Başka bir kayıta da Nablus Kasabası Musallası'nın 1 akçe ücretle görevi yürüten hatîbinin vefatı üzerine görev, 2 oğlu ve kardeşine verilmiştir. Yine günlük yarım (nim) akçe ücret verilen müezzinlik görevi vefat edenin 4 oğluna ortaklaşa verilmiştir (VGMA 1109:6/51).

Osmanlı askerî zümresinin 17. ve 18. yüzyıllarda genişlemesini Hurûfât ya da Askerî Rûznâmçe Defterleri kayıtları Kudûs özelinde desteklemiştir. Kudûs'teki nüfuzlu ailelerin ekonomik güçlerinin kaynağını çoğunlukla dinî ve eğitim amaçlı vakıflar oluşturmakta idi. Vakıfların gelirlerini yardım olarak almanın yanı sıra, vakıflara, mütevellî veya nâzır olarak atanıyorlar, böylece karar çevrelerinde nüfuz ve güç sahibi oluyorlardı (Ze'evî 2000: 94). Esasında her dinî kurum veya okul ve bunlara bağlı vakıflar birleşik idari ve mali oluşumlar olarak, ailelere ekonomik ve siyasi imkânlarını artırma olanağı sunmaktaydı. Şöyle ki, başlangıçta söz konusu vakıfla-

rın idaresi genellikle tanınmış bir din âlimine veriliyor, daha sonra da vakfın idaresi onun soyundan gelen birine Sultan'ın onayı ile geçiyordu. Ferman kadı tarafından da onaylanarak, mühürleniyor ve mahkeme kayıtlarına geçiriliyordu. Yıllarca tekrarlanan bu yol sayesinde kurumun adı o ailenin adı ile özdeşleşiyordu. Söz konusu aile bu ilişkiden büyük menfaatler kazanıyor, elde edilen sosyal prestijden başka, kurumla bağlantılı olarak idarî ve dinî mevkiler de bu ailenin tekeline girmiş oluyordu. Geleneksel ailelerin belirli vakıfları yıllarca idare ediyor olmaları vakıf mallarını uzun süreler için kiralama gibi faydalar sağlıyor, zamanla kirala-nan bu mallar aile mensuplarının şahsî malları ha-line geliyor ya da özel vakıfların denetimine geçiyordu (Asali, 2000: 147).

Kudüs Hurûfât Defterleri kayıtlarında da vakıflara yapılan görevli atamalarında yukarıda zikredilen ailelerin sayıca çokluğu dikkat çekmekte ve bu durum doğrulamaktadır. Bunlardan 'Alemlî ailesi mensupları:

1. Süfî Hangâh-ı Salâhiyye'de şeyh, nâzır, mütevellî, bevvâb (VGMA 1128:68/19; 1112: 1/133; 1125: 64/13; 1160: 116/16; 1110: 131/116; 1110: 131/116; 1160: 116/8),
2. Salâhiyye Medresesi (VGMA 1128: 68/25),
3. Melik Salahaddin Evkafı'nda kâtib, şeyh, nâzır, mütevellî (VGMA 1128: 68/19; 1128: 68/41),
4. Hamrâ Medresesi'nde imam, şeyh, mütevellî, nâzır, câbi, kâtib (VGMA 1128: 68/26; 1110: 131/73; 1110: 131/87; 1110: 131/90; 1110: 131/113; 1108: 1/67; 1125: 64/7; 1160: 116/57; 1114: 10/1),
5. Es'adiyye Zâviyesi'nde mütevellî, câbî (VGMA 1160: 116/10; 1110: 131/92; 1107: 2/175; 1112: 1/132; 1110: 131/114; 1125: 64/10),
6. Kâdiriyye Zâviyesi'nde zaviyedâr, şeyh (VGMA 1107: 2/110; 1128: 68/41; 551: 99/50),
7. Yakubiyye Câmîi ve Zâviyesi'nde mütevellî, nâzır, şeyh, kâtib (VGMA 1128: 68/1; 1128: 68/2; 1110: 131/91; 1108: 1/68),

8. Hâtuniyye Medresesi'nde kaimmakâm-ı mütevellî, mütevellî, nâzır (VGMA 1107: 2/164; 1109: 6/46),

9. Beytül-Makdis (Kudüs) hâricinde Lişmevî (Leşmevî) Kabri civarında Mescid ve Zaviye Vakfı'nda imam, câbî, mütevellî (VGMA 1107: 2/173; 1110: 131/115; 1125: 64/8; 1125: 64/11),

10. Geylaniyye Türbesi Vakfı'na nâzır (VGMA 1109: 6/102; 1110: 131/107; 1125: 64/9; 1114: 10/2), olarak atanmışlardır.

Cârullah Ailesi mensupları ise, Evhâdiyye Medresesi'nde şeyh (VGMA 1140: 245/47; 1107: 2/1; 1107: 2/188), Kâmiliyye Medresesi'nde şeyh (VGMA 1107: 2/189; 1109: 6/31), Düveydâriyye Medresesi'nde nâzır, şeyh (VGMA 1112: 1/76; 1112: 1/155; 1112: 1/189.), mütevellî (VGMA 1112: 1/156) olarak atanmışlardır.

Hüseynî Ailesi Efdâliyye Medresesi tevliyet, nezâret, meşihat, tebrîz, türbedarlık;⁽⁶⁴⁾

Halidî ailesinin de Kudüs Mahkemesi'nde kadılık yetkilileri ile başkâtiplik görevlerine (VGMA 1107: 2/199; 1110: 131/6; 1113: 35/28; 1113: 35/29; 1142: 84/7).

İmam ailesi mensupları Mescid-i Aksâ Câmîi imamet-i ile Emîniyye Medresesi tevliyeti ile Taştımu-riyye Zâviyesi'nin yönetimine atanmışlardır ('Alami, 2000: 154-155).

Ayrıca, bu ailelerce kurulmuş zürri vakıflar da mevcuttur. Bu vakıfların mülklerine ait akarlar kendilerine ait olmamakla birlikte, vakıf olarak tescil edilmişlerdir. Bu durum ailelerin Kudüs toplu-munda sahip oldukları nüfuza bağlanılabilir. 'Âlemi ailesine ait vakıflar Hırsitiyan Mahallesi'nde bulunurken, Cârullah ailesi vakfı Salâhiyye Medresesi yakınında, İmam ailesi vakfı da *Taştımu-riyye Zâviye* civarındadır ('Alami, 2000: 154-155).

64. "Medreseti'l-Mâlikiyye el-Ma'rûf bi kubbeti'l-Efdaliyye ve Zâviye-i Mefârikiyye-i Seyyid Ömer el-Mecûrî Ebu'l-Medenî el-Gavşî ve Tevâbî'i Vakıfları..." (VGMA 1107: 2/78).

Sonuç

Sonuç olarak *Hurûfât Defterleri*, *Rûznâmçe-i Askerî* adı altında, belirli bürokratik işlemler sonucu Kazaskerlik Daireleri'nce 16. yüzyılın sonlarında tutulmaya başlanmış ve 17. yüzyılın sonlarından itibaren 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı kaza idari yapılanması esas alınarak *Anadolu ve Rumeli Defterleri* şeklinde seri halinde tutulmuştur. *Hurûfât* ya da *Askerî Rûznâmçe Defterleri* Osmanlı idari yapısı, sosyal ve iktisadî hayatı açısından oldukça önemli bir defter serisidir. Defterlerden, öncelikle Anadolu ve Rumelide'ki kaza ve dolayısıyla şehirler ve kasabalar; Osmanlı kaza idaresi; kazalardaki iskân yerleri; kazaskerlik teşkilâtı; Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında önemli bir yeri olan vakıf müessesesi; kaza mahkemesi; kazada bulunan esnaf teşkilatlanması ve teşkilatla ilgili kavramlara dair bilgiler mevcuttur. Ayrıca, defterlerdeki kayıtlardan; ilgili kazaya yapılan ve Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde *askerî* sınıf olarak adlandırılan yönetici sınıf

atamalarını, Mekke, Medine ve Kudûs'e gönderilen surre kayıtlarını, Osmanlı dönemi şehir ve kasabalarındaki iktisadi hayatı, Osmanlı taşrasındaki bürokratik mekanizmayı takip etmek mümkündür. Kayıtlardan ataması yapılan her türlü kaza görevlisi adları, tayin biçimleri, görevde kalış süreleri, ayrılış sebepleri ve ücretleri gibi verilere de erişilmektedir. Dolayısıyla, defterler, Osmanlı sosyal hayatının merkezî idare, mahallî yöneticiler ve iktisadi hayatla ilgili hususiyetlerini gün ışığına çıkarmaktadır.

Kudûs özelinde ele alınan *Hurûfât* ya da *Askerî Rûznâmçe Defterleri*'nin Osmanlı toplumsal tarihi bakımından ele alındığında ise, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Askerî zümresinin yerelleşmesi olarak da tabir edilen Osmanlılaşmasının takip edilebileceği bir defter serisi olup, Anadolu'dan Balkanlara ve Orta Doğu'dan Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyaya uzanan Osmanlı toplumsal hayatının dinamiklerini takip edebilme imkânını sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

VGMA Hurûfât ya da Askerî Rûznâmçe Defterleri:

VGMA, Defter No: 530; 530, s. Kapak; 530, s.3, sıra 2; 544; 546; 547; 548; 564, s. 94; 564, s. 106/b; 564, s. 128; 567; 1037; 1055, s. 8-9, sıra 286; 1057; 1060; 1061; 1063; 1068; 1083, s. Kapak; 1088; 1089; 1090; 1091; 1105, s. 9; 1109, s. 6, sıra 35; 1117; 1118; 1119; 1122; 1123; 1123, s. 1, sıra 273; 1128; 1129; 1138, s. Kapak; 1140; 1140, s. Kapak; 1142; 1143, s. Kapak, 1144, s. 2; 1148, s. 1/b; 1148:11:156, 1149, 1160, 1171:297, 1176, 1176, s. Kapak; 1178, s. Kapak; 1191; 1192, s.12; 1196, s. 2, sıra 15, 31, 80, 83, 87; 1197, s. 1, sıra 226, 1198, s. 1; 1213, s. 1; 1221; 1221, s. 1; 1222; 1223.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Abou-El-Haj, R. (1991), *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: SUNY.
- Akdağ, M. (1971), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, Ankara.
- Al-Alami, M. A. (2000), "The Waqfs of the Traditional Families of Jerusalem During The Ottoman Period", *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917*, Sylvia Auld and Robert Hillenbrand (ed.), Londra: Altajir World of Islam Trust.
- Alkan, M. (2007), "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi", *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara, s. 1- 34.
- _____ (2010), "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006*, C.4 A, 825-842.
- Atalar, M. (1991), *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara.
- Ateş, İ. (1985), "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünü Bugünü", 2. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984, Ankara, s. 26-31.
- Avcı, C. (2002), "Kudüs", DİA, c.26, Ankara, 327-329.
- Avcı, Y. (2004), *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890:1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Baltacı, C. (1979), "Kadî-asker Rûznâmçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, vol., 4, no.1, 55-100.
- Barbir, K. (1988). *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton: Princeton University Press.
- Barkey, K. (1994), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, New York: Cornell university Press.
- Başol, S. ve A. Tüzen. (2009), "Hurûfât Defterleri Kayıtlarına Göre Halep Vakıfları, Halep Vakıflarına Toplu Bir Bakış", Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi, Halep.
- Baykara, T. (1988), "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Bir Deftere Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Varna", *Vakıflar Dergisi*, 20, Ankara, s. 279-387.
- _____ (1990), *Osmanlı Taşra Teşkilâtında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler* (Anadolu), Ankara: VGM. Yay.
- Buzpinar, T. "Surre", DİA, XXXVII, s. 567-569.
- Canbakal, H. (2009), 17. yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset, İstanbul: İletişim Yay.
- Cohen, A. (1989), *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çal, H. (2001a), "1192 Numaralı 1697:1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Bulgaristan'daki Türk Mimarisi", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu: Bulgaristan)*, c. 1, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 221:288.
- _____ (2001b) "Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yy.da Küre Kazası", Kayseri: Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, 125:166.
- _____ (2011), "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurûfât Defteri'ne Göre Yunanistan'daki Türk Mimarisi", *Erdem*, 58, Ankara, 93-242.
- Demirtaş, H. (2012), "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara, s. 47-92.
- El-Aselî, K. C. (Al-Asâli, Kamal J.).(2002), "Kudüs", DİA, c. 26, Ankara, 334:338.
- Ergenç, Ö. (1982), "Osmanlı Klasik Dönemindeki "A'yan" ve "Eşraf" Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III, 105-118.
- _____ (1988), "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII, 667:683.
- _____ (1995), *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı.
- Eroğlu Memiş, Ş. (2011), "17. ve 18. Yüzyıllarda Edirne'de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler", *Vakıflar Dergisi*, s. 36: 67-87.
- Erünsal, İ. (1980), "Nurişmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazâsker Rûznâmçeleri", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, vol.4 no. 3, 3-15.
- Faroqhi, S. (1995), *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Dönemi'nde Hac: 1517-1638* (terc. Gül Çağalı Güven), İstanbul.
- Gökbilgin, M. T. (1992), *Osmanlı Paleografya ve Diplomatika İlmî*, Enderun Kitabevi.
- Gündoğdu, İ. (2009), "Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazâskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, c. 6.
- İbn-i M. (1988), "Sarere", *Lisânü'l-Arab*, 7. Cilt, mad. s.323, ed. Ali Şîri, Beyrut: Dâr: İhyâi't-Tûrâsî'l-Arabî, 1. Baskı.
- İnalçık, H. (1964), "The nature of traditional society, Turkey". R. Warde ve D. Rustom, ed. *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton.

Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya Da Askerî Rûzname Defterleri Ve Önemi:
Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği

- _____ (1990), "Osmanlı Toplumsal Yapısının Evrimi", Çev. M. Özden, F. UNAN, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 11: 30-41.
- _____ (1998), "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar," *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII: 33-54.
- _____ (2000), *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- _____ (2005), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı (1300: 1600)*, İstanbul: YKY Yay.
- İpşirli, M. (1997), "Osmanlı Devleti'nde Kazâşerlik (15II. yy.a kadar)" *Belleten* LXI (Aralık 1997): 597-700.
- Hathaway, J. (1998), *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge: Cambridge Studies in Islamic Civilization.
- _____ (2004), "Rewriting Eighteenth Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review*, 19/1.
- Jennings, R. C. "Limitations of the Judicial Powers of the KAdi in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 50, 1979.
- Khoury, D. R. (1997), *State and Provincial Society in the Ottoman Empire, Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kılıç, A. (2003), "Hurûfât Kayıtlarına Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Develi Vakıfları", *Bütün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26:28 Ekim 2002)*, Develi Belediyesi, Develi, 339:346.
- Kılıç, R. *Osmanlı Devleti'nde Seyyidler ve Şerifler (XIV-XVI. Yüzyıllar)*, Ankara: Kitap Yay., 2012.
- Küçükdağ, Y. (2003), "Hurûfât Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Develi'nin Mektep, Medrese, Cami, Mescit ve Zaviyeleri", *Develi Belediyesi, Develi: Bütün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26:28 Ekim 2002)*, s. 267:276.
- Kütükoğlu, M. S. (1992), "Berat", TDVİA, V, İstanbul.
- _____ (1996), *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.
- Lewis, B. ve A. Cohen. (1978), *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton: Princeton University Press.
- Mardin, Ş. (2001), *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.
- Masters, B. (1988), *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East : Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York.
- Orbay, K. (2005), "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları (vakfiyeler, şeriyye sicilleri, mühimmeler, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterleri)", Ankara: *Vakıflar Dergisi*, 39, Ankara, s. 27:41.
- _____ (2009), "Vakıfların İktisadi Boyutu: Yeni Arşiv Kaynakları ve İktisadi Yaklaşımlar", Ankara: Pulat Basımevi. 6. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (21:26 Kasım 2005)*, c. III.
- Oruç, H. (2012), "Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl ilk Yarısı)", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara.
- Öntuğ, M. M. (1999), "Hurûfât Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702:1824)", *AKÜ. Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı 3*, 132:154.
- Özergin, M. K. (1973-4) "Eski bir Rûznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, 263-290.
- Pakalın, M. Z. (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Parmaksızoğlu, İ. (1982), *Evliya Çelebi Seyahatnâme (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Powers, D. S. (1984), "Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jereusalem", *Archivum Ottomanicum*, Vol: 9, Wiesbaden:Germany, 163:202.
- Rafeq, A. K. (1997), "Political Power and Social Networks: Popular Coexistence and State Oppression in Ottoman Syria", *Islamic Urbanism in Human History, Political Power and Social Networks* içinde, der. Tsugitaka Sato, Londra ve New York: Kegan Paul.
- Salzman, A. (1993), "An Ancien Regime Revisited": 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, 21.
- Şemseddin Sâmî, (1317 (1899)), *Kamusu 'l-A'lâm*, İstanbul.
- Schilcher, L. S. *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart: Steiner Verlag Wiesbaden, 1985.
- Sertoğlu, M. (1958), *Osmanlı Tarih Lügati*, Ankara: Enderun Kitabevi.
- Singer, A. (1996), *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____ (2004), *Osmanlıda Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tibawi, A. L. (1978), "The Islamic Pious Foundations in Jerusalem", *The Islamic Cultural Centre*, London.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988), *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK.
- Vakıf Kayıtlar Rehberi. (1939), Ankara.
- Yediyıldız, B. (1980), "Vakıf Müessesesinin 15III. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, yay. O.Okuyar, H.İnalçık, Ankara.
- Yüksel, H. (1998), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas.
- Ze'evi, D. (2000), *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. S. Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

3. Tezler

- Akıncı, H. (2007), "Hurûfât Defterlerine Göre Kirili Kazası", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

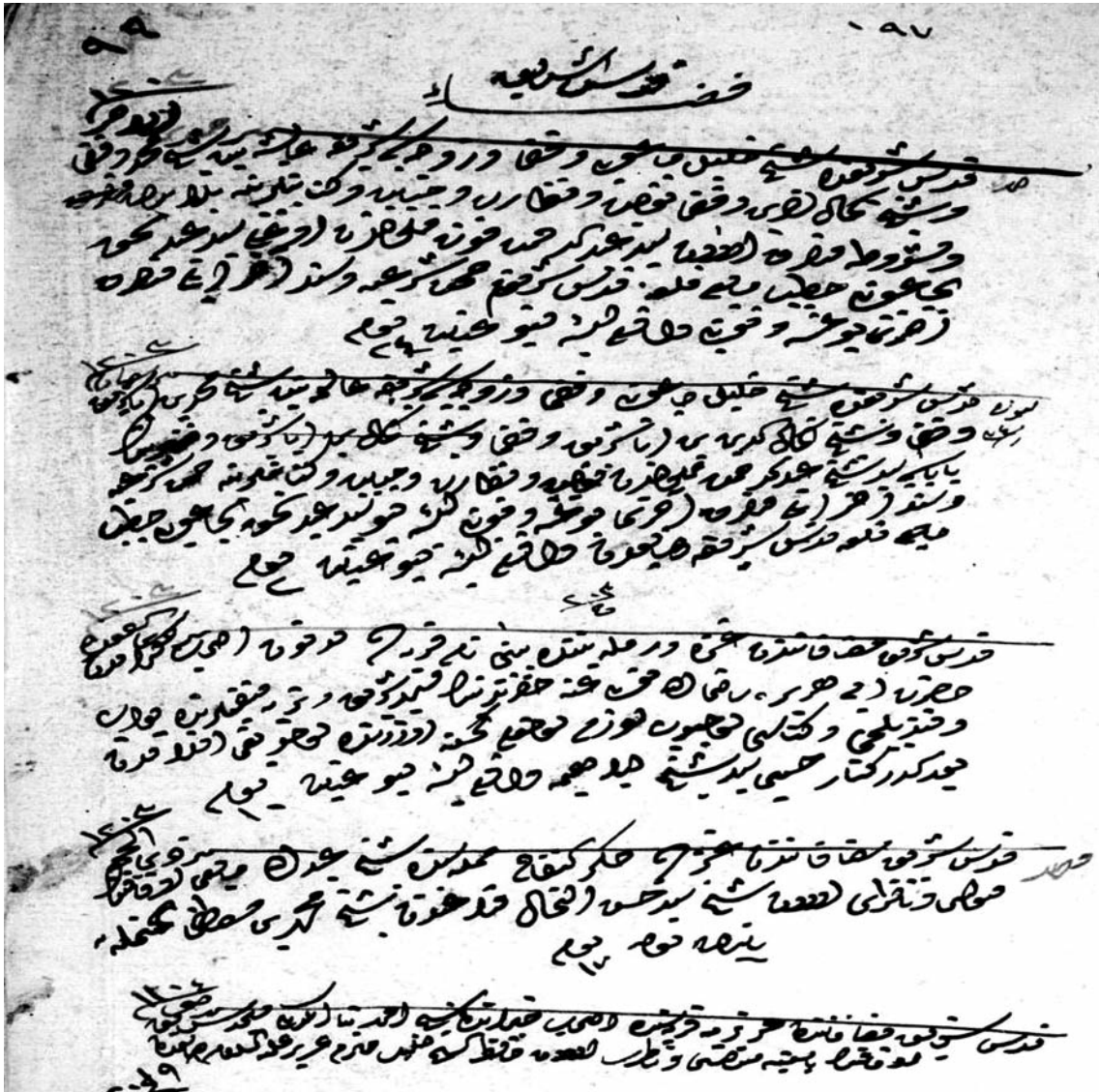
- Çınar, Z. (2009), “Hurûfât Defterlerine Göre Seferhisar-ı Günyüzü Kazası”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Eroğlu Memiş, Ş. (2012), “Hurûfât Defterleri Kayıtlarına Göre Kudüs Sancağı Vakıflarının Yeniden Değerlendirilmesi”, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara.
- Genç, Y.İ. (1998), “Osmanlılarda Beratlar”, (İTÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Öge, A. (2010), “Hurûfât Defterlerinde Niğde Bor”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Özdemir, G. (2005), “Hurûfât Defterleri Işığında Ilgın”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Parlak, M. (2009), “Hurûfât Defterleri Işığında Seydişehir”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Şanlı, A. (2010), “Hurûfât Defterlerine Göre Ayıntab Kazası’ndaki Vakıfların İşleyişi ve Yönetimi”, (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale.
- Temel, E. (2008), “Hurûfât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (15III- XIX. Yy.lar Arası)”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Temel, İ. (2008), “Hurufât Defterlerinde Karaman Ereğlisi”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Yıldız, P. (2010), “Hurûfât Defterlerine Göre Maraş Kazası”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

EKLER

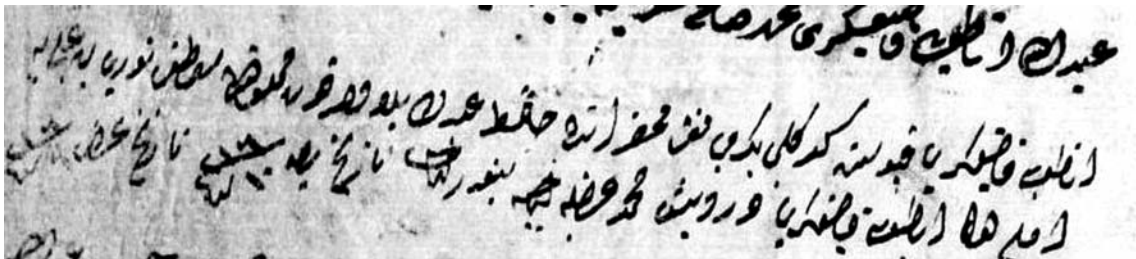
Ek 1: Hurûfât Defteri Kapak Sayfası Örneği (VGMA, 1176)

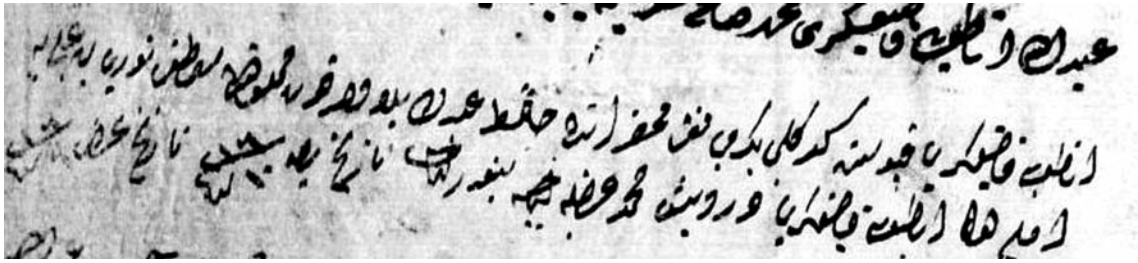
Ek II: Kudüs Kazası Hurûfât Defteri Örneği (VGMA 551:99/1)

Ek V: Muhzır Atama Kaydı Örneği (VGMA, 530:3/2)

Ek VI: Kadı Arzı Örneği (VGMA 1148:11)

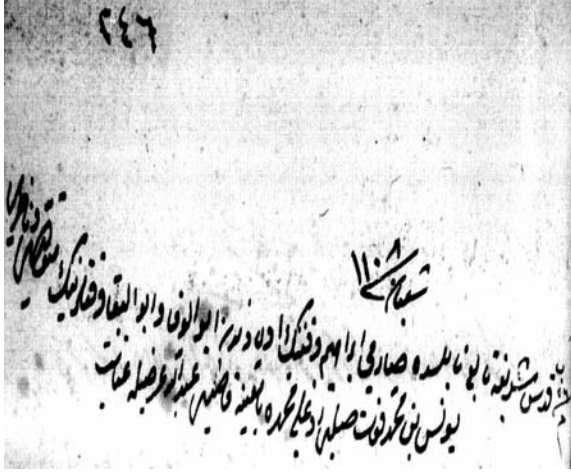
Ek VII: Arzuhâl Kaydı Örneği (VGMA 1148:156)

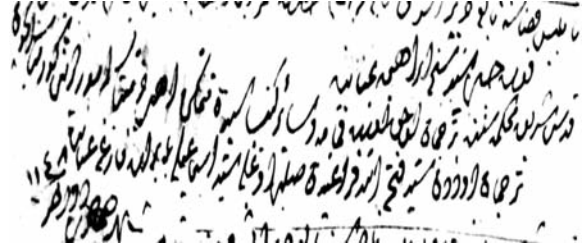
Ek VIII: Surre Kaydı Örneği (VGMA 1055/8)

۱۶۴
 ۲۰۰۲

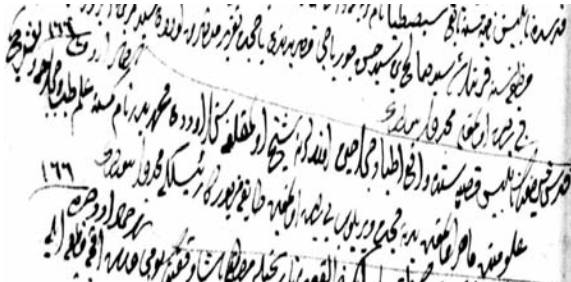
Ek IX: Vakıf Görevlisi Atama Kaydı Örneği
(VGMA1140:245/21)

Ek X: Kaza Mahkemesine Yapılan Görevli Atama
Kaydı Örneği (VGMA 1109:6/89)

Ek XI: Esnaf Teşkilâtına Yapılan Görevli Ataması
Kaydı Örneği (VGMA 1112:1/153)

Ek XII: Şehir Hayatına İlişkin Yapılan Görevli Ataması
Kaydı Örneği (VGMA 1107:2/108)

